

Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi

Emirali Karadoğan, Tez-Koop-İş Sendikası, ORCID: 0000-0003-1952-1626, e-posta: emiralikaradogan@gmail.com

Özet

Covid-19 pandemisi çalışma yaşamını ve emekçi kitleleri derinden etkiledi. Yeterli sosyal korumanın sağlanamaması nedeniyle emekçi ve yoksul kesimler sağlıkları pahasına çalışmak zorunda bırakılmışlardır. Pandemi sürecinde işçilerin büyük bir kısmı gelir kayıpları yaşarken, buna karşın kısa çalışma ödeneğinden gelir kaybı yaşayanların büyük çoğunluğu faydalanamamıştır. Diğer bir ifade ile pandeminin emekçi kitlelerin gelirini olumsuz etkilediğini ve gelir güvencesizliği yarattığını söylemek mümkündür. Bu süreçte çalışanlara yönelik yeterli önlemin alınıp alınmadığı da bir tartışma konusudur. Ancak veriler, yeterli önlemin alınmadığına işaret etmektedir. İşyerlerinde yeterince önlem alınmadığı, bu nedenle işçilerden koronavirüse yakalananların sayısının her geçen gün arttığı yapılan araştırmalarla da ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda işçilerin kendilerini ve işlerini tehlikede gördüklerine dair bulgular da elde edilmiştir. Pandemiden korunmanın en etkili yolunun hijyen, maske ve mesafe kurallarına uyulması gerektiği bilinmektedir. Fakat toplu bir şekilde çalışılan işyerlerinde bunun sağlan(a) madığına dair belirtiler var. Madenlerde, fabrikalarda, marketlerde, AVM’lerde işçilerin sermaye birikimi adına tehlikeye atıldığı ve eksik önlemler nedeniyle işyerlerindeki işçilere arasında Covid-19 vakalarının her gün arttığı ifade edilmektedir.

Sıkı önlemlerin alındığı pandeminin ilk dönemlerinin ardından, yeni normalleşmeyle birlikte ilk açılan yerler alışveriş merkezleri olmuştur. Alışveriş merkezleri günümüzde kent yaşamı bağlamında hem ticaretin hem de sosyalleşmenin ana merkezleri konumuna gelmiştir. Bu da alışveriş merkezlerini birer çekim alanı haline getirmektedir. Buradan yüksek bir bulaşma ve yayılma gösteren Covid-19 pandemisi için de benzer bir çekim alanı niteliğine geldiğini ifade etmek mümkündür. Böyle bir durumda alışveriş merkezlerinde çalışanları da farklı tehlike ve riskler beklemektedir. Bu çalışmada pandemi koşullarında çalışmak zorunda kalan alışveriş merkezi işçilerinin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan önlemlerin niteliği analiz edilecektir. Bu amaçla öncelikle alışveriş merkezlerinde sunulan emeğin niteliği tartışılacaktır. Ardından AVM çalışanlarına ilişkin yapılmış olan çalışmalar ile pandemi sürecinin genel çalışma koşullarına dair literatür taraması yapılacaktır. Çalışmada daha sonra, alışveriş merkezlerinde çalışanlara dair alınan önlemler ve çalışma koşullarını tespit etmeye dair yapmış olduğumuz alan çalışmasının bulgularının aktarımı ve analizi yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Covid-19, pandemi, koronavirüs, Alışveriş Veriş Merkezi (AVM) çalışanları, çalışma koşulları.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Evaluation of Working Conditions and Measures Taken in Covid-19 Pandemic Through a Field Study for Shopping Mall Workers

Abstract

The Covid-19 pandemic deeply affected working life and working masses. Due to the lack of adequate social protection, the proletariat and poor were forced to work at the expense of their health. During the pandemic, the majority of workers experienced income losses, while the vast majority of those who lost income from short-term work allowance did not benefit. In other words, it is possible to say that the pandemic has negatively affected the income of the working masses and created income insecurity. Whether adequate measures are taken against employees in this process is also a matter of debate. However, the data indicates that not enough measures have been taken. It has also been demonstrated by researches that not enough measures are taken in the workplace, and therefore the number of people who contract coronavirus from workers is increasing day by day. In these studies, there are also findings that workers see themselves and their jobs as in danger. It is known that the most effective way to protect against the pandemic should be to observe hygiene, mask and distance rules. However, there are indications that this is not achieved in workplaces where collective work is done. It is stated that workers are endangered in the name of capital accumulation in mines, factories, markets, shopping malls and covid-19 cases of workers in the workplace increase every day due to incomplete measures.

After the early periods of pandemic, where strict measures were taken, shopping centers were the first places to open with the new normalization. Shopping centers have become the main centers of both trade and socialization in the context of urban life today. This makes shopping malls an attractive area. From this point, it is possible to say that it has become a similar attraction area for the Covid-19 pandemic, which has a high level of transmission and spread. In such a case, different dangers and risks await employees in shopping centers. In this study, the working conditions of the mall workers who had to work under pandemic conditions and the nature of the measures taken against them will be analyzed. For this purpose, the nature of the labor offered primarily in shopping malls will be discussed. Then there will be a literature review of the general working conditions of the pandemic process with the studies carried out on mall employees. Later in the study, the transfer and analysis of the findings of the field study on the measures taken on employees in shopping centers and the determination of working conditions will be done. One purpose of this study is to determine the effect of opening shopping centers on the spread of pandemic.

Keywords: Covid-19, pandemic, shopping mall workers, working conditions, workers health and safety

Giriş

Çin’de başlayıp tüm dünyayı bir anda saran COVID-19 pandemisi tüm toplumsal alanları derinden etkilemeye devam etmektedir. Pandeminin ilan edilmesinden bu yana neredeyse bütün ülkeler virüsle mücadele eylem planları hazırlayıp hayata geçirerek, ekonomik kapasiteleri çerçevesinde piyasaları desteklemeye çalışmışlardır. Tüm dünya bir sağlık krizi ile karşı karşıya. Ancak bu kriz, hali hazırda ekonomik krizde olan ülkeleri ve halklarını daha derinden etkiledi ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu nedenle ekonominin durmasını finanse edemeyen Türkiye gibi ülkelerde çarkların pandemiye rağmen yeniden dönmesi için ön saflara koşulan emekçi kesimler, tehlikeli koşullar altında çalışmaya zorlanmaktadır. Sermaye, birikimine devam edebilmek için hükümetle birlikte işyerlerini açık tutma mücadelesi verirken, çalışan emekçi kitleler de pandemi koşullarında istemeseler de çalışmak/hastalık ile açlık arasında sıkışıp kalmış durumdadırlar. Açıkçası bu yönüyle pandemi koşullarında çalışmak, bir emek sermaye mücadelesi niteliğine de bürünmüştür. Bu mücadele neredeyse tüm sektörlerde devam etmektedir. Diğer bir ifade ile yaklaşık 250 yıldır devam eden sınıflar arası mücadele ve menfaat çatışması pandemi koşullarında kendisini iyice görünür kılmıştır.

Bu çalışmada pandemi koşullarında çalışmak zorunda kalan alışveriş merkezi işçilerinin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan koruyucu önlemlerin niteliği araştırılacaktır. Bu amaçla öncelikle alışveriş merkezlerinde sunulan emeğin niteliği tartışılacaktır. Ardından AVM çalışanlarına ilişkin yapılmış olan çalışmalar ile pandemi sürecinin genel çalışma koşullarına dair literatüre bakılacaktır. Çalışmada daha sonra, alışveriş merkezlerinde çalışanlara yönelik alınan önlemlere ve çalışma koşullarını yapmış olduğumuz alan çalışmasının bulguları üzerinden analiz edilecektir.

Son yirmi yılda endüstri ilişkilerindeki neoliberal dönüşümü destekler nitelikte sosyal diyalog kavramının neredeyse alternatifsiz olarak kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Sosyal diyalog işçi sınıfı ile sermaye arasındaki ilişkilerde oluşan problem alanlarının “karşılıklı iyi niyet çerçevesinde ve bu iyi niyetin sonucunda oluşturulan kurumsal mekanizmalar aracılığıyla müzakere yoluyla çözülebileceği, böylece hem sermaye hem de işçi sınıfının kazanım sağlayacağı” ön kabulüne dayanmaktadır. Pandemi sürecinde, çalışma yaşamını düzenleyen iktidarlar ve sermaye sınıfı sosyal diyalogu bir yana bırakarak sermaye sınıfının sınıfsal kaygıları olan kar ve sermaye birikimini güvence altına alacak şekilde hareket ettiklerine dair iddialar bulunmaktadır. Bu çalışmada aynı zamanda bu yönde bir iz sürümü yapılacaktır.

Güvencesizliğin Yeni Mekanları AVM'lerde EmegİN Niteliği

Çağımızın en önemli ekonomik ve sosyal yaşam alanları haline gelen AVM'leri Ersoy (2018) düzenin cazibe merkezleri olarak, Baudrillard (2008: 20), ise bolluğun ve tasarımın sentezi olarak tanımlamaktadır. Yerleşke alanı bakımından dünyanın en büyük yedinci AVM'si SM Megamall'un günlük 800 bin yaya trafiğine sahip olması AVM'lerin günlük yaşamın çekim ve cazibe merkezleri haline geldiğinin en somut göstergesi niteliğindedir. Listenin beşinci sırasındaki Dubai Mall'un 1200 mağaza, 22 sinema, 12 kafe ve restoran, 5 yıldızlı bir otel ve dünyanın en büyük akvaryumuna ev sahipliği yaptığını düşündüğümüzde, bu mekanlara akan tüketici kitlesinin büyüklüğünü de tahmin edebiliriz (www.tourupia.com, 2020).

Günümüzdeki AVM kurgulanışının lüks konutların tamamlayıcısı olarak alışveriş merkezleri ve ofis kuleleri, yeni yatırım alanları arayan büyük sermayenin tepkilerinin sonucu olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır (Erkip, 2005: 91). Türkiye'deki veri bunu doğrular niteliktedir. 2020 yılı başı itibarıyla Türkiye'de faaliyette bulunan 436 AVM'nin toplam yatırım değeri 58 milyar dolar ve bunun 18 milyar dolarlık dilimi yabancı sermayeye aittir (Balbay, 2020). 2015 verilerine göre ABD'de 4,36 trilyon dolar değeriindeki perakende satışının 2,4 trilyon dolarının AVM'ler tarafından gerçekleştirildiği, ABD'de yaklaşık 13 milyon kişi diğer bir ifadeyle, toplam istihdamın %9'u, Avrupa Birliđi ülkelerinde ise 4 milyon çalışan (yaklaşık %9) AVM'lerde istihdam edilmektedir (Başol ve Saruhan, 2018: 130).

AVM'ler aynı zamanda istihdam yaratan ticaret merkezleri niteliğindedir. Türkiye özelinde de 2017 yılında 385 AVM'de 485 bin kişi istihdam edilirken (Başol ve Saruhan, 2018: 130), 2020 yılı Temmuz ayı itibarıyla faaliyette bulunan 436 AVM'de (www.ayd.org.tr, 2020) yaklaşık 520 bin işçi istihdam edilmektedir¹. Diğer bir ifade ile her AVM'de ortalama 1200 kişi çalışmaktadır.

Endüstri devriminden sonra imalat sektöründeki gelişme, üretim ilişkilerini ve bu bağlamda da toplumsal ilişkileri biçimlendirdi. Ortaya çıkan endüstri toplumu İkinci Dünya Savaşı ertesini yeni bir dönüşüm yaşamaya başladı ve bu dönüşümün de endüstri toplumundan, hizmet toplumuna doğru olduğu müjdeleniyordu (Bosh ve Gergard: 2005: 1). Bu müjdenin temelinde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası işsiz kalan kitleler için daha temiz işyerlerinde, daha iyi bir ücrete sahip çalışma koşulları beklentisi yatıyordu.

Alışveriş merkezleri eskinin fabrika, çarısı ya da fuarının yerini almıştır. Kapitalist sistemi geçmişte fabrika düzeni domine ederken, günümüzde fabrikaların yerini

452 Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

alışveriş merkezleri gibi tüketim mekanları almıştır. Daha da ötesi, AVM'ler ve kumarhaneler tüketim toplumunun yeni katedralleri olarak sunulmaktadır (Ritzer ve Jurgenson: 2010: 13-15).

Sadece mal ve hizmetlerin değil, kişisel boş zamanın değerlendirilmesi de AVM sermayesinin hedefinin merkezindedir. Alışveriş merkezinde ürün satın alınırken aynı zamanda eğlence ve yemek hizmeti de alınabilmektedir. Her şeyi metalaştıran kapitalist sistem boş zamanın değerlendirilmesi seçeneklerini de tüketiciye sunulmak üzere piyasalaştırmayı başarmıştır. Ve bunu da günümüzde AVM'ler üzerinden yapmaktadır. Braverman (2008: 263) kent ortamına sıkışan ve boş zamanlardaki saatleri doldurma araçları niteliğine dönüşen eğlencelerin, gezintilerin piyasaya bağımlı hale geldiğini ve bunların da şirketler tarafından sermayenin genişlemesi için bir üretim sürecine dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.

AVM'ler son on yıllarda kentsel hayatın vazgeçilmez sosyal alanları haline geldi. Sosyal alan kavramının burada kullanımı bilinçli bir tercihtir. Sosyal alanları basit bir anlatımla sosyalleşmenin yaşandığı/sağlandığı mekanlar olarak tanımlayabiliriz. Fakat AVM'lerdeki sosyalleşmenin basit tanımın ötesinde sosyo-ekonomik bir niteliğe büründüğünü ifade etmek gerekir. AVM'ler tüketici tarafından sosyalleşme alanları olarak görülürken, AVM yönetimi ve içerisinde hizmet sunan mağaza/marka sahibi perakendeciler için ise kapitalist üretim ilişkileri altında üretilmiş olan metaların tüketici ile buluşturulduğu ekonomik alanlar olarak görülmektedir. Kapitalist üretim ilişkileri bu mekanlarda en ince ayrıntılarına kadar işlenmektedir.

AVM'leri neoliberalizmin ticaret ana üssü haline getiren olgu, malların serbest dolaşımı çerçevesinde marka değerli çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) ürettiği/ürettirdiği malların tüketiciye aynı zamanda ve aynı mekânda sunulmasıdır. Bu mekanlarda tüketiciyle ürünü buluşturan emekçi kitlelerin hizmetidir. AVM'lerdeki şaşalı görüntü ve hizmet kalitesi emekçi kitlelerin emek gücüne dayanmaktadır. Hizmet sektöründeki AVM emekçileri her ihtiyacın karşılandığı yüzlerce markaya ait mağazalarla birlikte AVM'nin kendi işçisi olarak da çalışmaktadırlar. Bu farklılık da emeğin niteliğinden değil, alıcısından kaynaklanmaktadır. İşçilerin bir kısmı mağazalarda emek gücünü satarken bir kısmı temizlik, bir kısmı güvenlik, bir kısmı da yiyecek içecek ve eğlence alanlarında emek gücünü satmaktadır. Bu farklı çalışma biçimlerine karşın hepsinin ortak paydası devasa iş mekanları olan AVM'lerin emekçileri olmalarıdır. AVM'lerdeki emekçi kitlelerin işçisi oldukları firma temelinde aldıkları ücretler farklılık gösterse de son tahlilde güvencesiz çalışma koşulları bağlamında ortaklaşmaktadırlar.

Hizmet sektöründeki emeğin en belirgin özelliği iletişim becerisi içermesidir. Sürekli güler yüzlü olmak, kadınlar için makyaj, erkeler için ise düzgün giyim ve bakımlı saç sakal zorunluluğu bu sektörde sabit sermayenin bir parçası niteliğindedir. Diğer bir ifade ile bu sektörde duygusal emek yoğun bir şekilde kullanılmaktadır (Cheprasov, 2020). İşverenlerin işletme kültürünün bir parçası olarak işçilerin kendilerini müşteriye ifade etme biçimlerini kontrol etmeleri duygusal emek kullanımını zorunlu kılmıştır (Hochschild, 1983). Duygusal emek sürecinde müşteri aldığı hizmeti çalışanın davranışları üzerinden değerlendirirken, işveren de bu ilişki üzerinden çalışana denetim altına altına tutmaktadır (Bilir, 2018: 27).

AVM’lerde yapılan işlerin niteliğinden çok çalışanların başkalarına hizmet adına güzellik, çekicilik, gibi basmakalıp kadınsı niteliklerin önemli varlıklar haline geldiği bu işyerlerinde yapılan işler, tüketici iletişim meslekleri olarak da tanımlanmaktadır (Durakbaşa ve Cindoğlu, 2002: 84). Hizmet sektöründe çalışanların görünüşleri (makyaj, giyim vb.), tutum ve davranışları emek süreçlerinin en önemli unsuru haline gelebilmektedir. Dolayısıyla AVM’lerde var olan, kapitalist üretim ve hizmet ilişkileri çalışanlardan beklenen tutum ve davranışların yanında, onların varlıklarını da metalaştıran bir niteliğe bürünmüştür.

Güvencesiz Mekanların Aktörleri Kadınlar ve Gençler

AVM’ler daha çok kadın ve genç yaştaki çalışanların istihdam edildiği işyerleridir. Özellikle moda sektörünün gelişimi ve küresel bir boyut kazanmasıyla birlikte tüketiciye sunulan mal ve hizmetin kalitesinden çok, markası öne çıkmaya başlamıştır. Tüketim toplumunun markalar üzerinden kurgulanışı söz konusudur. Günümüzde ‘Fast-Fashion’ olarak tanımlanan moda giyim sektöründe marka ürünlerinin sunulması ve pazarlanmasında kadın ve genç emeği kullanılmaktadır. Bu sektörde yaşa ve cinsiyete dayalı istihdam eğilimi 1990’lardan itibaren kendisini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle müşterilerle iletişimde olan satış ve büro gibi mesleklerin kadınlaşmasına (Feminised) yönelik eğilimin gittikçe arttığı ve bunun perakende sektöründe daha yoğun hissedildiği çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir (Başol ve Saruhan, 2018: 132; Bilir, 2018; Cindoğlu ve Durakbaşa, 1996).

AVM’lerde çalışmada yaş da önemli bir belirleyicidir. Alanda yapılmış olan çalışmalarda AVM’lerde çalışanların daha çok 15-24 yaş grubundaki gençlerin olduğu görülmüştür (Özkaplan vd. 2020: 80-81; Başol ve Saruhan, 2018: 132). Gençlerin daha temiz, daha görünür, daha hayatın içinde gördükleri AVM’leri çalışma hayatının ilk durağı olarak görüp tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

AVM'lerin çalışanların eğitim düzeyi bağlamında da diğer sektörlerden ciddi bir şekilde ayrıştığı görülmektedir. AVM çalışanlarına yönelik daha önce yapılmış olan çalışmalarda lise eğitim düzeyine sahip işçilerin yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir (Başçı, 2019: 10; Özkaplan vd. 2020: 81). Burada özellikle eğitimin mesleki nitelik gerektiren bir eğitim yoğunlaşması olmadığını açıkça belirtmek gerekir. Çünkü AVM'lerde yapılan işler teknik bir nitelikten çok, sunuma ve pazarlamaya dayalıdır. Bu nedenle çalışandan beklenen çok da nitelik gerektirmeyen, tekrara dayalı işlerin sorunsuz yerine getirilmesini sağlayacak eğitim düzeyi ve sunum becerisidir. Diğer yandan eğitim sistemindeki 12 yıllık zorunlu eğitim gereği özellikle büyük kentlerde işgücünün eğitimi de asgari bir düzeyde yoğunlaşmaktadır. Bu asgari düzeyin de çalışmaların yapılmış olduğu dönemlerde, lise olması olasıdır.

AVM işçileri düzensiz bir şekilde uzun sürelerle ve yoğun çalışmaktadırlar. AVM'lerin genellikle 10:00-22:00 saatleri arasında hizmet verdiği bilinmektedir. İşyerlerinde tam zamanlı çalışanların 12 saat çalışması elbette hem mevzuat gereği hem de sağlık bakımından mümkün değildir. Bu nedenle çalışmalar vardiyalar halinde yerine getirilmekte ve çalışma süresine bağlı olarak da bir ya da iki mola verilebilmektedir. Ancak bu molalar düzenli bir şekilde ve yeterli sürede kullanılamamaktadır (Başçı, 2019: 9-12). Sürekli ayakta durularak yapılan bir iş sürecinde mola zamanlarında oturabilmenin çok kıymetli olduğunu ayrıca belirtmek gerekir.

AVM'lerde kısmi süreli çalışma (part-time) yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu tip bir çalışma özellikle işverenlerce yoğun bir şekilde talep edilmektedir (Başçı, 2019: 14). İşsizliğin yoğun olduğu Türkiye gibi ülkelerde kayıt dışı, diğer bir ifade ile sigortasız çalışma olgusu oldukça yüksektir. AVM'leri bu bağlamda değerlendirdiğimizde AVM'lerin hizmet sektörünün sınırlı sayıdaki güvenceli işyerleri arasında olduğu görülmektedir (Özkaplan vd. 2020: 80-81,93). Diğer bir ifade ile AVM'leri kayıtlı çalışmanın kural haline geldiği istisnai çalışma mekanları olarak da tanımlayabiliriz.

AVM Çalışma Koşullarının Katlanılmaz Oluşu İşçi Devir Hızını Yükseltmektedir

AVM'lerde aynı işyerinde uzun süreli çalışmanın nadir görüldüğü yapılan çalışmalarla da ortaya konmuştur (Başçı, 2018: 128; Özkaplan vd. 2020: 95). Uzun çalışma süreleri, yoğun bir bedensel denetim, esnek, geçici, saatlerce ayakta durmak, askıları düzeltmeye yönelik ve kasalarda ürünlerin okutulup poşetlere doldurulması gibi tekrara dayalı hareketlerin varlığı, çalışanlar açısından çalışma koşullarını katlanılmaz hale getirmektedir. Bu durum da AVM'lerde işçi devir hızının yüksek olmasına neden olmaktadır.

AVM'lerde sunulan hizmetin temeli perakende ticarettir. Burada doğrudan müşterilerle ilişki kurulması nedeniyle, üretime dayalı işyerlerinden farklı olarak işveren baskısının yanında bir de müşterilerin olumsuz tutum ve davranışlarıyla yüz yüze kalınmaktadır. Mağazalarda müşterilerin sözlü şiddeti ve tacizi en çok karşılaşılan sorun alanları arasında gösterilmektedir (Giacenno ve Di Nunzio, 2002: 4).

AVM'lerde hijyenik, steril, iyi aydınlatılmış, iyi ısıtılmış veya soğutulmuş, kurumsallaşmış bir ortam sunulması özellikle tercih edilmesinde etkili olmaktadır (Gumpert ve Drucker'dan aktaran Durakbaşı ve Cindoğlu, 2002: 82). Diğer yandan alışveriş merkezlerinin güvenli, temiz ve modern görünümü, alt sınıf işçilerinin güvensiz istihdamını görünmez kılmaktadır (Ünsever, 2014: 1).

AVM'lerde çalışma ortamının kötü ve aşırı stresli olduğu, iş yaşam dengesinin bozulduğu, işyerinde çalışma koşullarının iyileştirilmesine dair alınan kararların da uygulanmadığı belirtilmektedir (Başol ve Saruhan, 2018: 140; Özkaplan vd., 2020).

Pandeminin Asıl Kaybedenleri İşçiler: Hem Gelirlerini Hem Sağlıklarını Kaybediyorlar

COVID-19 pandemisinin derinleştirdiği ekonomik ve sosyal krizin etkisi gittikçe ağırlaşmakta ve çalışmak zorunda olan emekçi kitleler yoklukla varlık arasında bir tercihe zorlanmaktadır. Vahşi kapitalizmle birlikte 250 yıl önce başlayan ve artarak devam eden sermayenin kar hırsı nedeniyle emekçi kitlelerin canı pahasına çalıştırılması pandemi sürecinde de kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Toplumun sağlık, gıda ve güvenliği gibi zorunlu işleri olarak tanımlayabileceklerimiz dışındaki iş gruplarının çalışmaya zorlanması, sermayenin kar hırsının bir sonucudur.

Bu süreçte çalışanlara yönelik yeterli önlemin alınıp alınmadığı bir tartışma konusudur. Ancak veriler, yeterli önlemin alınmadığına işaret etmektedir. İşyerlerinde yeterince önlem alınmadığı, bu nedenle işçilerden koronavirüse yakalananların sayısının her geçen gün arttığı yapılan araştırmalarla da ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda işçilerin kendilerini ve işlerini tehlikede gördüklerine dair bulgular da elde edilmiştir (DİSKAR, 2020; Karadoğan, 2020). Pandemiden korunmanın en etkili yolunun hijyen, maske ve mesafe kurallarına uyulması gerektiği bilinmektedir. Fakat toplu bir şekilde çalışılan işyerlerinde bunun sağlan(a)madığına dair belirtiler var. Madenlerde, fabrikalarda, marketlerde, AVM'lerde işçilerin sermaye birikimi adına tehlikeye atıldığı ve eksik önlemler nedeniyle işyerlerindeki işçilere dair Covid-19 vakalarının her gün arttığı ifade edilmektedir (Çakır, 2020).

İngiltere, İrlanda ve Türkiye’de salgın sürecinde çalışan işçilere ilişkin yapılan çalışmalarda, işçilerin yeterince korunmadığı, gelir kayıpları yaşadıkları ve artan bir oranda koronavirüse yakalandıklarına dair bulgular elde edilmiştir (BİSAM, 2020; Karadoğan, 2020; Mandate, 2020; USDAW, 2020). Pandemi sürecinde işçilerin büyük bir kısmı gelir kayıpları yaşarken, buna karşın kısa çalışma ödeneğinden ise gelir kaybı yaşayanların büyük çoğunluğu faydalanamamıştır (BİSAM, 2020; DİSK-AR, 2020). Sonuç olarak pandeminin emekçi kitlelerin gelirini olumsuz etkilediğini ve gelir güvencesizliği yarattığını söyleyebiliriz.

Yukarıda pandemi sürecinde yapılan çalışmaların bulgularının birbiri ile örtüştüğü, ülke ve sektörlerden bağımsız olarak ekonomik, sosyal ve işçi sağlığı ve güvenliği bağlamında işçilere dair yeterli korumanın sağlanamadığı görülmektedir. Kriz dönemlerinin yükünün kapitalist devlet ve sermaye sınıfı tarafından işçi sınıfının sırtına yüklendiğine dair şu görüş durumu açıklar niteliktedir:

Kriz dönemleri, emekçi kitleler bakımından, yaşamlarının doğrudan tehdit altında kaldığı zamanlardır. Zira krizin maliyetini işçi sınıfına yıkmak, sermaye sınıfının refleks davranışıdır; bunun için düşünmesine, ölçüp biçmesine, gelecek senaryoları geliştirmesine gerek yoktur. Kapitalist devlet mekanizması da sermaye refleksine uygun şekilde işler (Özuğurlu, 2020).

Uluslararası işçi sendikaları Konfederasyonu (ITUC) yapmış olduğu bir çalışmada, küresel düzeyde, hükümetlerin artık desteklerden çekildiğini, işyerlerinde işten atmaların artarak devam ettiğini ortaya koymuştur (ITUC, 2020).

Pandemi Sürecinde AVM Çalışanlarına Dair Alan Araştırması: AVM Çalışanları hem Pandemiye hem de Maliyetini Yükleniyorlar

Çalışmanın bu kısmında pandemi sürecinde AVM’lerde çalışan işçilerin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan koruyucu önlemlere dair bir alan araştırmasının bulguları aktarılacak ve analiz edilecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nicel ve nitel araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır. Bu doğrultuda nicel araştırma için AVM’lerde çalışan 410 işçiye kapalı ve açık uçlu sorulardan oluşan on-line bir anket uygulanmıştır. Anketler doğrudan AVM işçilerine ulaştırılmıştır. Covid-19 Pandemisinin dayatmış olduğu koşullarda yüz yüze anket yapmanın hem işçilerin hem de anketi yapacak anketörlerin sağlıklarını tehlikeye atma tehlikesi nedeniyle on-line anket yöntemi tercih edilmiştir. Anket çalışması 06 Haziran - 15 Ağustos 2020 tarihleri arasında yapılmıştır.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Anket katılımcılarına kartopu örnekleme tekniği ile ulaşılmış ve anket formu katılımcıların doğrudan e-posta adreslerine gönderilmiştir. Diğer yandan LinkedIn sosyal medya platformunda yazarın iletişim ağında bulunan AVM çalışanlarına da aynı zamanda anketler e-posta üzerinden gönderilmiştir. Anket gönderilen toplam 1854 AVM çalışanından 410'u anketi on-line doldurmuştur. Anket yanıtları SPSS 22 istatistik programına aktarılmış ve analiz edilmiştir.

Anketleri dolduran 410 işçi, Türkiye'nin 31 farklı kentindeki AVM'lerde ve 38 farklı markada çalışmaktadır. Türkiye'de güncel verilere göre faaliyette bulunan 436 AVM'de yaklaşık 520 bin işçi istihdam edilmektedir. 410 yanıt istatistiksel geçerlilik koşullarını sağlamaktadır. Güvenirlilik analizi SPSS 22 programında Croncbah's Alpha değeri 0,846 çıkmıştır. Böylece yapmış olduğumuz çalışma güvenilirlik ve geçerlilik koşullarını sağlar niteliktedir. Diğer yandan bu çalışmada elde edilen bulguların araştırma örnekleme dair olduğunu belirtmeliyiz.

Anketin cinsiyet başlıklı sorusunda 'LGBTİ Birey'inde yer alması, anketin gönderildiği bazı işçiler tarafından sert bir dille eleştirilmiş ve bu nedenle ankete yanıt vermek istemedikleri bilgisi de araştırmacıya iletilmiştir.

Diğer yandan ankete yanıt vermek istemeyen bir başka grup işçinin de iş kaybı yaşamamak ve işyerinde mimlenmemek için ankete yanıt vermedikleri geri dönen e-posta yanıtlarından anlaşılmıştır. Pandemi koşulları ve bu koşulların egemen sınıflar lehine siyasi iktidar tarafından dayatmış olduğu kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin emekçi kitlelerde gelir kaybına neden olmasının yanında işçilere ulaşılması bağlamında alan çalışmasının yapılmasını ayrıca güçleştirmiştir.

Çalışmanın nitel kısmı için rastlantısal (Random) seçilmiş 15 işçi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler üç işçi ile yüz yüze on iki işçi ile de telefonla gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmeler pandemi kurallarına uygun bir şekilde fiziki mesafe korunarak, maskeli bir şekilde açık havada gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın ilk kısmında AVM düzeyinde alınan önlemlere dair bulgular, daha sonra mağazalar/işyerleri özelinde açılış öncesi ve sonrası alınan önlemler değerlendirilecektir. Ardından işçilerin pandemi sürecindeki çalışma koşullarına dair verilerin değerlendirilmesi ve analizi yapılarak çalışma sona erdirilecektir.

Sosyo-Ekonomik Bulgular:

- i. AVM’lerde Sermaye Birikimi Kadın ve Genç Emeği Üzerinden Yükselmektedir

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı oldukça düşüktür². Ancak hizmet sektörü genele göre farklı bir cinsiyet dağılımına sahiptir. Tablo 1’de ankete katılanların cinsiyet dağılımları verilmiştir. Yaptığımız çalışmada örneklemin cinsiyet dağılımında anlamlı bir farklılığın olmadığı, kadın ve erkek çalışan oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Anket katılımcılarının %48,5’i kadın, %50,5’i erkek ve %1’ de LGBTİ bireydir.

Tablo 1: Cinsiyet dağılımı

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kadın	198	48,5
Erkek	206	50,5
LGBTİ Birey	4	1
Toplam	408	100

Literatür kısmında, AVM’lerde kadın çalışanların yoğun olduğuna yönelik bulguları destekler nitelikte bir veri elde edilmiştir.

Bu çalışmada farklı cinsel yönelimli bireyleri de dikkate alarak cinsiyetle ilgili soruya ‘LGBTİ Birey’ seçeneği eklenmiştir. AVM’lerdeki önde gelen uluslararası giyim markaları Inditex ve H&M, LGBTİ bireylerin tercih ettiği ve edildiği işyerleridir. Bu markalar cinsiyet ayrımcılığına karşı duruş sergilediklerini kendi yayınlarında de özellikle vurgulamaktadırlar (Inditex, 2020; H&M, 2018).

AVM’lerde genç emek yoğun bir hizmet sunulduğu görülmektedir. Tablo 2’de de görüldüğü gibi çalışanların yaklaşık %26’sı 25 yaşın, %64’ü 30 yaşın, %88,1’i de 35 yaşın altındadır. Çalışanların en küçüğünün 18 yaşında, en büyüğünün de 48 yaşında olduğu görülmüştür. Ancak 48 yaşındaki işçinin AVM içerisinde hizmet veren bir markette (gıda perakendecisi) çalıştığını belirlemek isteriz.

Tablo 2: Yaş dağılımı

	Sıklık	Yüzdeler (%)
18-24	104	25,9
25-29	153	38,1
30-34	97	24,1
35-39	35	8,7
40+	13	3,2
Toplam	402	100

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

AVM’lerde genç emeğinin kullanımına dair literatür bulguları çalışmamızda da doğrulanmıştır. Gençlerin çalışmak için AVM’leri tercih etmelerinde, AVM’lerin cazibe merkezi ve popüler kültürün vücut bulduğu mekanlar olmasının etkisi büyüktür. Diğer yandan herhangi bir mesleki ve teknik eğitim almamış gençlerin vasıf gerektirmeyen ve kendilerince sanayiden daha temiz ve güvenli olarak gördükleri AVM’leri ilk iş deneyimleri için tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

ii. AVM’ler: Eğitimli Kadın İşgücünün Mekânları

AVM çalışanlarının yaklaşık üçte biri (%31,8) lise, yaklaşık yarısı (%48,3’ü) lisans mezunudur. Genel anlamda baktığımızda ankete katılan AVM çalışanlarının yaklaşık %66’sı lise üstü, yani yüksek öğretim mezunudur. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse AVM’lerde eğitimli işgücü istihdam edilmektedir.

Tablo 3: Eğitim düzeyi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
İlkokul	2	0,5
Yüksek lisans öğrencisi	2	0,5
Ortaokul	6	1,5
Lise	128	31,8
Önlisans	45	11,2
Lisans	194	48,3
Yüksek Lisans	12	3,0
Lise öğrencisi	1	0,2
Lisans öğrencisi	12	3,0
Toplam	402	100

Literatür kısmında değinmiş olduğumuz çalışmalarda elde edilen bulgularda AVM’lerde lise eğitim düzeyine sahip işçilerin yoğunlukta olduğu görülmüştü. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada AVM’lerde çalışanların eğitim düzeylerinde liseden yüksek öğretime, üniversiteye doğru bir yükselmenin olduğunu ortaya koymuştur. Buradan yine literatür kısmına atıf yapmak gerekirse, bizim çalışmamızda eğitim yoğunlaşması üniversite düzeyinde gerçekleşmiştir. Aslında bunun bir başka sorunun varlığı nedeniyle gerçekleştiğini belirtmekte fayda var: İşsizlik ve genç işsizliği. Gençler artık üniversite bitirmiş olsalar da kendi mesleklerinde iş bulamadıkları için daha vasıfsız ve geçici işlerde şanslarını denemek zorunda kalmaktadırlar.

Cinsiyetler arası eğitim dağılımında, kadınların daha eğitimli olduğu Tablo 4’te görülmektedir. Kadınların yaklaşık %73’ü, erkeklerin yaklaşık %59’u lise üstü, üniversite düzeyinde eğitime sahiptir.

Tablo 4: Eğitim düzeyi cinsiyet dağılımı

	Cinsiyetiniz					
	Kadın	(%)	Erkek	(%)	LGBTİ Birey	(%)
İlkokul	0	0	2	1,0	0	0
Yüksek lisans Öğrencisi	0	0	2	1,0	0	0
Ortaokul	2	1	3	1,5	1	25
Lise	51	26,2	77	38,1	0	0
Önlisans	25	12,8	20	9,9	0	0
Lisans	103	52,8	88	43,6	2	50
Yüksek Lisans	5	2,6	6	3,0	1	25
Doktora	0	0	0	0	0	0
Lise öğrencisi	0	0	1	0,5	0	0
Lisans öğrencisi	9	4,6	3	1,5	0	0
Toplam	195	100,0	202	100,0	4	100,0

iii. Çalışma Statüsü: Kısmi Zamanlı (Part-Time) Çalışma AVM'lerde Bir Kural Haline Dönüşmüştür

AVM'ler dahil perakende ticaret sektöründe tam zamanlı çalışmanın yanında kısmi zamanlı çalışma (part-time) yoğun bir şekilde tercih edilmektedir. Tablo 5'te görüldüğü gibi ankete yanıt verenlerin yaklaşık %22'si kısmi süreli çalıştığını ifade etmiştir.

Tablo 5. Çalışma statüsü

	Sıklık	Yüzdelerik (%)
Tam zamanlı (Full-Time)	313	77,7
Kısmi zamanlı (Part-time)	90	22,3
Toplam	403	100

Kısmi süreli çalışma özellikle çok uluslu perakende tekstil ticaret (moda giyim) markalarında tercih edilmektedir. Örneğin, firma bazında incelendiğinde ankete katılanlar arasında İspanya orijinli Inditex firması çalışanı yanıtlayıcıların yaklaşık %56'sının part-time statüsünde çalıştırıldığı tespit edilmiştir. AVM'lerde ve özellikle de buralardaki çok uluslu markalar için yarı zamanlı çalışmanın bir kural haline geldiğini söylemek mümkündür. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) bir raporunda yer alan bu yöndeki ifade tesadüfi değildir: "bu yüzdendir ki gelişmekte olan ülkelerde geçici ve güvencesiz istihdam bir kuraldır; genel

eğilim sabit dönemli-sözleşmeli ve yarı zamanlı istihdam yönündedir” (Aktaran Özüğurlu, 2009:124).

Tablo 6: Cinsiyete bağlı çalışma statüsü (Crosstabulation)

Cinsiyet	Çalışma statünüz		Toplam
	Tam zamanlı (Full-Time)	Yarı zamanlı (Part-time)	
Kadın	46,2%	57,8%	48,8%
Erkek	52,9%	41,1%	50,2%
LGBTİ Birey	1,0%	1,1%	1,0%

Tablo 6’de Cinsiyet ve çalışma statüsünü çapraz tablo olarak incelediğimizde, kısmi zamanlı çalışanların %57,8’inin kadın olduğu görülmektedir. Kadınların kısmi süreli çalışmada yer almasında işveren talebinin dışında toplumsal cinsiyet rolleri de bu tercihi zorunlu kılıyor. Görüşmecilerden Zehra bu yönde görüşlerini dile getirirken evdeki bakım işlerinin kendisini part-time çalışmaya zorladığını vurgulamıştır. Zehra bu konudaki görüşlerini “6 yıldır çalışıyorum ama full time çalışmaya kendim geçmek istemiyorum. Evde küçük çocuğum var, günümün yarısını bu şekilde onunla geçiriyorum, günün yarısında annem ancak bakabiliyor” ifadeleri ile dile getirmiştir.

iv. İşçi Devir Hızı Yüksek Ama İşgücü Akışı AVM’lerdeki İşyerleri Arasında Gerçekleşiyor

AVM’lerde çalışmanın kısa sürdüğü aşağıdaki Tablo 7’de görülmektedir. Yanıtlayıcıların yaklaşık %74’ü 5 yıldan, yaklaşık %94’ü ise 10 yıldan az süredir mevcut işyerinde çalışmaktadır. Uzun sürelerle çalışmanın istisnai bir durum olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: İşyerinde çalışma süresi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
1 yıldan az	35	8,8
1-4 yıl	260	65,0
5-9 yıl	81	20,3
10-14 yıl	20	5,0
15-19	1	0,3
20 yıl ve üzeri	3	0,8
Toplam	400	100,0

Aşağıdaki Tablo 8’de görüldüğü gibi bir önceki tabloda farklı bir sonuç karşımıza çıkıyor. Yukarıdaki tabloda işçilerin işyerlerindeki kıdemlerinin daha düşük olmasına karşın sektördeki kıdemleri oldukça yüksektir. Özellikle 5 yıldan az sektör tecrübesi olanların oranı yaklaşık %41 iken, aynı süreye denk düşen işyeri kıdemi yaklaşık %73’tür.

Tablo 8: Sektörde çalışma süresi

	Sıklık	Yüzdellik (%)
1 yıldan az	15	3,7
1-4 yıl	151	37,6
5-9 yıl	153	38,1
10-14 yıl	60	14,9
15-19 yıl	15	3,7
20 yıl ve üzeri	8	2,0
Toplam	402	100,0

İşçi devir hızına etki eden faktörler literatür kısmındaki bulgularla uyumlu çıkmıştır. Görüşmecilerin işten ayrılma ya da ayrılabilme gerekçelerine baktığımızda kötü çalışma koşulları ve emeğinin karşılığını alamamak olduğu görülüyor. Yoğun çalışmaya karşın çalışma rejimindeki kuralızsızlık ve düzensizliğin işçilerin iş değiştirmesine etki eden unsurlar arasında olduğu dile getirilen görüşlerden de anlaşılmaktadır. Diğer yandan kendi mesleğinde iş bulamayıp, işsiz kalmamak için bu işi yaptığını ifade eden görüşmeciler, daha önce AVM’lerde çalışma tercihlerine etki eden bu yöndeki görüşümüzü destekler niteliktedir.

Sürekli ayaktasın, koşuşturuyorsun. Hafta tatilin belli değil, sürekli şiften değişiyor. Bu işe çok fazla dayanabileceğimi düşünmüyorum (Zehra).

Radyo sinema TV okudum, öğrenciyken başlamıştım, okul bitince de devam ettim. Sürekli yapılabilecek bir iş değil. Çok yorucu ve emeğimin karşılığını aldığımı düşünmüyorum. Kendi alanımda iş bulabilirsem hemen bırakırım (Ahmet).

İşçiler bu işe önce bir hevesle ve isteyerek başlarken zamanla iş yoğunluğu ve çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle işin sürdürülemezliğini tecrübeyle öğreniyorlar. Bu da işçi devir hızını ve işyerindeki kalış süresini olumsuz etkilemektedir.

Hem işyeri hem de sektör kıdemlerine baktığımızda iki bulgu elde ediyoruz. Birincisi ister işyerinde olsun ister sektörde olsun 10 yılın üzerinde çalışmanın istisnai olduğu, ikincisi ise birinci bulguya bağlı olarak işçi devir hızlarının yüksek

olduğudur. Literatür taramasındaki bulgulara paralel bir veri elde edilmiştir. AVM’lerdeki mağazalarda işçi devir hızı yüksek olmasına karşın, sektörde aynı oranda olmaması, farklı bir bulguya, AVM’ler deki işyerleri arasında akışkan bir işgücünün varlığına işaret etmektedir. Bir işyerinden ayrılan bir işçi AVM içerisinde ya da sektörde bir başka markada hemen iş bulabilmektedir. Bu rahatlık da işçinin işi beğenmediğinde işi hemen bırakmasına ve işçi devir hızının artmasına etki etmektedir. Gamze “Daha önce LC Waikiki’de çalışıyordum... sonra buraya geçtim” ifadeleri ile bu geçişkenliğin varlığını doğrulamıştır.

v. AVM Çalışanlarının Ücretleri Asgari Ücret Düzeyinin Üzerindedir

Ücretlerin düşüklüğü ve yüksekliği işçilerin işin zorluklarına katlanmalarında belirleyicidir. Ücretler yüksek olduğu sürece çalışma koşulları ne kadar kötü olsa da işin sahiplenilmesi artar. Yoğun işsizliğin genel ücretler üzerinde azaltıcı yönde baskı yaptığı bilinmektedir. Buna karşın AVM’lerdeki ücretlerin asgari ücret düzeyinde olduğunun tespiti önemlidir. Kısmi süreli (Part-Time) çalışanların almış oldukları ücretler asgari ücret düzeyinin altındadır. Ancak Inditex ve H&M gibi çok uluslu şirketlerin bazılarında saat ücreti yüksek olduğu için, ek yardımlarla bir part-time işçinin aylık geliri asgari ücretin üzerine çıkabilmekte hatta aşabilmektedir. Anketimize yanıt veren tam zamanlı çalışanların ücretlerinin ortalaması 3308,19 TL, part-time çalışanların ortalama ücreti ise 1912,18 TL düzeyinde çıkmıştır.

Tablo 9: Ortalama aylık gelir

	Sıklık	Yüzdellik (%)
0-1500	32	8,2
1501-2000	27	6,9
2001-2323	17	4,3
2324-3000	202	51,7
3001-3500	36	9,2
3501-4000	33	8,4
4001-5000	26	6,6
5001-6000	8	2,0
6001-8000	6	1,5
8001 ve üzeri	4	1,0
Toplam	391	100

Yukarıdaki Tablo 9’da görüldüğü gibi, AVM çalışanlarının %71’i 3000 TL ve altında bir ücret geliri elde etmesine karşın ortalama ücretlerin (3308,19 TL) asgari

ücretin yaklaşık %40 üzerinde olduğu görülüyor³. Bu da AVM’lerdeki mevcut ücretlerin asgari ücretten olumlu yönde saptığına işaret etmektedir. Çalışanların işyerindeki devir hızlarının yüksek olmasına karşın sektörde kalmalarını belirleyen en önemli değişkenlerden birinin yüksek ücret düzeylerinin olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan daha sonraki kısımda da değineceğimiz gibi AVM’lerde sendikalı işyerlerinin bulunması ve sendikalı işyerlerinde çalışan işçilerin ücretlerinin sendikasız işyerlerine oranla yüksek olmasının da ücret ortalamasının yüksek çıkmasına etki ettiğini açıkça belirtmeliyiz.

vi. AVM’lerde Örgütlü ya da Örgütlenme Çalışması Yapan Sendikalar Var

Tablo 10’daki verilere göre yanıtlayıcıların %44,7’si çalıştığı işyerlerinde örgütlü ya da örgütlenen bir sendika olduğu yönünde işaretleme yapmışlardır. AVM’lerde de mağazaları bulunan Inditex, Koton ve Boyner çalışanlarına yönelik sendikal örgütlenme çalışmalarının sürdüğü bilinmektedir. Diğer yandan AVM’lerde bulunan Migros, Carrefoursa, Media&Markt ve H&M sendikalı ve toplu iş sözleşmesi olan işyerleridir.

Tablo 10: İşyerinizde örgütlü bir sendika var mı?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Evet	182	44,7
Hayır	225	55,3
Toplam	407	100

Diğer yandan aşağıdaki Tablo 11’de görüldüğü gibi sendikal örgütlenmesi bitmiş ve toplu iş sözleşmesi kapsamına alınmış olan yanıtlayıcıların oranı %29,2’dir.

Tablo 11: İşyerinizde sendika tarafından sizin adınıza imzalanmış bir toplu iş sözleşmesi var mı?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Evet	117	29,2
Hayır	284	70,8
Toplam	401	100

Tablo 10 ve Tablo 11 oranları arasındaki farklılık henüz sendikal örgütlenme çalışmalarının mevzuatın zorunlu kıldığı işyeri veya işletme barajı düzeyine erişilmemesinden kaynaklanmaktadır. Son dönemlerde AVM’lerde daha fazla sendikal talebin olması dikkat çekicidir. Bu talebin oluşması sadece pandemi dönemi ile değil, literatür kısmında da ifade edildiği gibi pandemi öncesi genel çalışma koşullarının kötü olması ile de doğrudan ilintilidir.

vii. Kısa Çalışma Ödeneği ve Ücretsiz İzin Uygulaması: İşverene Ödül, İşçiye Ceza

Pandemi sürecinde hükümet tarafından önlem paketi içerisinde kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin uygulaması da devreye sokuldu. Bu uygulamalardan özellikle mart ayından itibaren kapanan AVM markaları ve onların işçileri de faydalandı. AVM'lerin kapanmasının ardından marka işverenlerinin hem kısa çalışma ödeneğine hem de ücretsiz izin uygulamasına başvurduğu aşağıdaki tabloda da açıkça görülmektedir.

Tablo 12'ye göre ankete yanıt veren işçilerin yaklaşık %84'ü gibi yüksek bir oranı kısa çalışma ödeneği aldığını ifade etmiştir. Bu süreçte ücretsiz izne gönderilenlerin oranı ise yaklaşık %6'dır. Ancak şunu açıkça belirtmeliyiz ki ücretsiz izin uygulaması kısa çalışma uygulamasından daha sonra gündeme geldi. Sonraki dönemlerde bu oranın daha fazla olması muhtemeldir.

Tablo 12: Salgın döneminde AVM'ler kapalı olduğu dönemde

	Sıklık	Yüzdelerik (%)
Kısa çalışma ödeneği aldım	334	83,7
Ücretsiz izne gönderildim	23	5,8
Gelir getirici hiçbir düzenlemeden faydalanamadım	19	4,8
Yıllık iznim kullandırıldı	22	5,5
İşten çıkarıldım	1	0,3
Toplam	399	100

Diğer yandan işverenlerin kendilerini zorunlu yıllık izne çıkardığını ifade edenlerin oranı da %5,5; hiçbir uygulamadan faydalanmadığını belirten, diğer bir ifade ile tüm gelirini kaybedenlerin oranı da %4,8'dir. Her ne kadar işten çıkarma yasaklandıysa da işten çıkarıldığını ifade eden katılımcı olduğu da görülmüştür.

AVM'lerin kapalı olduğu dönemde kısa çalışma ödeneği koşullarını sağlayan işçilerin büyük bir bölümü bu ödenekten faydalanmıştır. AVM'lerin açılması ile birlikte tüm işçiler çalışmaya başla(ya)madı. Raporlu ve kronik rahatsızlığı olanlar idari izinli sayıldı. Çalışmasında sakınca olmayan işçilerin bir kısmı işe çağrıldı, bir kısmı kısa çalışma ödeneğinden faydalandırıldı, bir kısmı da ücretsiz izne gönderildi. Hem kısa çalışma ödeneği hem de ücretsiz izin uygulaması işçilerin gelirleri üzerinde bir tehdit unsuru niteliğine bürünmüştür. Emeği ile

geçinmek zorunda olan emekçi kitlelerin gelirinde yaşanacak herhangi bir kayıp, tüm yaşam koşullarını derinden etkilemektedir. Yapılan görüşmelerden işçilerin hem gelir kayıpları ile tehdit edildikleri hem de pandemi koşullarında çalışmada ayrımcılığa uğradıkları tespit edilmiştir:

Mağaza müdürü “satışlarımız çok düşük, daha yoğun çalışmak zorundasınız, hastalık bahanesi ile geleni fazla tutmam ücretsiz izne gönderirim” dedi (Deniz).

Bizim mağaza AVM’lerle birlikte kapandı. Full çalışan arkadaşlarımız kısa çalışma ödeneği aldı ama biz part-time çalışanlar bildirilmediği için bir gelir alamadık. Şirket bize avans yatırdı. Ancak onu da işe başladığımız an maaşlarımızdan kesmeye başladı (Mahmut).

Diğer yandan kısa çalışma ödeneğinin bir kayırmacılık, bir ödül niteliğinde kullanıldığına dair çarpıcı görüşler de dile getirilmiştir. Kısa çalışma ödeneği ile aylık ücret arasındaki farkın işverenlerce karşılandığı ve bir gelir kaybının yaşanmadığı işyerlerinde bu tür tutumlar özellikle dile getirilmiştir:

Mağazamız açıldıktan sonra çalışanların yarısı işe başladı, yarısı ise kısa çalışma ödeneği alarak evde oturuyor. Mağaza müdürü kendisine yakın olanları kısa çalışma ödeneği ile evde tutuyor, benim gibi muhalif olanları cezalandırır gibi sürekli işe getiriyor. Çalıştırdığı işçilere eşit davranmıyor (Şahin).

Kısaca görüşmecilerin ifadelerinden yöneticilerin, çalışanlarına karşı ya pandemiyle yüz yüze bırakmayla ya da ücretsiz izne göndererek daha düşük bir ücrete mahkûm etmeye yönelik tehditkâr tutumlar takındıkları anlaşılmaktadır.

viii. Pandemi Süreci Çalışanlarda Gelir Kaybına Yol Açtı. Sokağa Çıkma Yasasında Çalışılmayan Günlerin Yükü Çalışanların Sırtına Yüklendi

Pandemi süreci emeği ile geçinen kitleleri derinden etkiledi. İşini kaybedenlerin dışında büyük bir kısım işçi de çalışmasına karşın, gelir kaybı yaşamıştır. Ankete katılanlardan pandemi sürecinde gelir kaybı yaşadığını belirtenlerin oranı yaklaşık %70’tir. Bu veri diğer sektörlerde yapılmış olan çalışmalarla uyumlu çıkmıştır.

Pandemi sürecinde gelir kaybı yaşadığını ifade edenlerin bu derece yüksek oluşu, pandeminin yükünün işçi sınıfının sırtına yüklendiğinin göstergesi niteliğindedir. Gelir kaybının sadece kısa çalışma uygulaması ve ücretsiz izne gönderilme nedeniyle olmadığı görülmüştür. Ülke genelinde yaşanan zorunlu kapanmalarda işe gidilmeyen günlerin bedeli işçilerin ya ücretinden kesilmiş ya da haftalık/yıllık ücretli izinlerinden düşülmüştür. Burada işverenin pandemi nedeniyle kapanma dönemlerinin maliyetini işçinin hak ve menfaatlerinden

tahsil ettiğini açıkça ifade edebiliriz. Görüşmecilerin bu yöndeki ifadeleri dikkat çekicidir:

Tablo 12: Salgın sürecinde gelirinizde bir düşme oldu mu?

	Sıklık	Geçerli Yüzdelerlik (%)
Gelirim düştü	281	69,9
Gelirim düşmedi	121	30,1
Toplam	402	100

Hani bazı günler ve hafta sonları sokağa çıkma yasaklanmıştı. O zamanlar AVM'ler ve bizim mağazalar da kapalı kaldı. Mağazanın kapalı olduğu günleri maaşlarımızdan kestiler (Duygu).

Bizim mağazaların çalışmadığı günler, sanki bizim kararımızmış gibi, eksik olan çalışma saatlerimizi denkleştirme ile tamamladılar (Deniz).

Kapalı kaldığımız günleri hafta tatilimizden düştüler (Zeynep).

Buna karşın istisna olarak bazı firmaların çalışanlarının hak kayıplarını gidermeye ve engellemeye çalıştığını Aslı; "Bizim gelirimizde bir düşme olmadı. Kısa çalışma döneminde işe gitmemiş olsak bile, firma kısa çalışma ödeneği ile maaşımızın arasındaki farkı hesaplarımıza yatırdı" ifadeleri ile dile getirmiştir.

AVM ve Mağazalarda Alınan Önlemlere Dair Bulgular

i. AVM'lerde Denetim Yetersiz, Önlem Ateş Ölçmek!

AVM'lerin açılmasıyla birlikte girişlerde maske ve ateş ölçüm kontrollerinin yapılması ve içeride de sosyal mesafeye dikkat edilmesi bir zorunluluk olarak tespit edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Bu ölçüm ve kontroller hem çalışanlara hem de müşterilere ilişkin önlemlerdir.

Tablo 14'te AVM girişlerinde genel olarak ateş ölçümü yapıldığı verilen yanıtlardan anlaşılabilir. Birlikte ateş ölçümünün yapılmadığını ifade edenlerin oranı %13,5'tir. Burada özellikle yapılmayan ölçüm oranı aktarılmıştır. Bunun temel nedeni eksikliğin yaratacağı tehlike ve risklere dikkat çekmektir. Buradan da bazı AVM'lerde ateş ölçümünün dahi yapılmadığı ve genel sağlığın tehlikeye atıldığı görülmektedir.

Tablo 14: AVM girişinde düzenli bir şekilde ateşiniz ölçülüyor mu?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Evet	353	86,5
Hayır	55	13,5
Toplam	408	100

Ortak kullanım alanı niteliğindeki yemek alanlarının ve tuvaletlerin temizliği ve hijyeni pandemiyle mücadelede kritik öneme sahiptir. Özellikle kapalı alanın da kapalı hücre niteliğindeki tuvaletler, her kattaki müşteriler dahil tüm çalışanların zorunlu kullanım alanlarıdır.

Her ne kadar AVM yönetimlerince ateş ölçümünü dikkatli bir şekilde yapılmaya çalışıldığı görülse de yemek alanları ve tuvaletler gibi ortak kullanım alanlarında yeterli önlemlerin alınmadığını ifade edenlerin oranı %66,3'tür. Diğer bir ifade ile aşağıda Tablo 15'te de görüldüğü gibi katılımcıların üçte ikisine göre ortak kullanım alanlarında alınan önlemler yeterli düzeyde değildir.

Tablo 15: AVM Yemek alanları ve tuvalet gibi ortak kullanım alanlarında alınan önlemler yeterli

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	153	37,4
Katılmıyorum	118	28,9
Fikrim yok	62	15,2
Katılıyorum	65	15,9
Kesinlikle katılıyorum	11	2,7
Toplam	409	100

AVM'lerin ortak kullanım alanlarını çalışanlar değil, özellikle müşteriler kullanmaktadır. Müşterilerin de geçici uğrak alanı gördükleri mekanlarda temizlik ve hijyen kurallarına uymadıkları görülüyor. Ortak mekanların temizliği ile ilgili AVM yönetimlerinin gerekli özeni göstermediği görüşmecilerin ifadelerinde açık bir şekilde ortaya konmaktadır:

Bizim AVM'de sadece girişte bir ateş ölçülüyor. Yemek katlarında yeterli

temizlik yapıldığını söylemek mümkün değil, müşteriler birbiri ile çok yakın ve dokundukları her şey öylece kalıyor. Yeterince temizlenmiyor. Tuvaletler daha kötü (Ezgi).

AVM’de ortak alanların temizliği ve denetimi yetersiz. Bakıyorsunuz bir şeyler yapılıyor denetim için ama her şeyin göstermelik olduğunu biz biliyor ve görüyoruz (Baran).

Yemek alanları ve tuvaletler gibi ortak kullanım alanlarında yeterli önlem alınmadığını ifade edenlerle, AVM’lerdeki denetimlerin yetersiz olduğunu ifade edenlerin oranı birbirine yakın ve %62,6 düzeyindedir. Aşağıdaki Tablo 16’da da görüldüğü gibi kurallara uyulup gerekli denetimlerin yapıldığını ifade edenlerin oranı yaklaşık %20’dir. Diğer bir ifade ile ankete katılanların yaklaşık üçte ikisi yeterli önlemin alındığını düşünmüyor.

Tablo 16: AVM yönetimlerince kurallara uyulup uyulmadığı ile ilgili yeterli denetimler yapılmaktadır.

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	137	33,5
Katılmıyorum	119	29,1
Fikrim yok	69	16,9
Katılıyorum	70	17,1
Kesinlikle katılıyorum	14	3,4
Toplam	409	100

AVM’lerde alınan önlemlerin geneline yönelik değerlendirme yapıldığında, aşağıdaki Tablo 17’de görüldüğü gibi önlemlerin yetersiz ve kötü olduğunu ifade edenlerin oranı yaklaşık %63’tür. Yanıtlayıcılara göre AVM yönetimleri hem önlemlerin alınmasında hem de alınan önlemlerin denetlenmesinde yetersiz kalmaktadır.

AVM yatırımcıları pandemi sürecinde kapalı kalmaktan dolayı sıkıntılarını dile getirmiş ve normalleşmenin ilk adımı olarak AVM’lerin açılması gerektiğini talep etmişlerdi. AVM’lerde açılmaya yönelik gerekli önlemlerin alındığını ve güvenli yerler olduğunu savunmuşlardı. Çalışmamızda da görüldüğü gibi AVM sermayesi savunduğu önlemleri almakta ve denetlemekte yetersiz kalmıştır. Bu yetersizliğin pandeminin yayılmasına katkı sağladığı/sağlayacağı ifade etmek mümkündür.

Tablo 17: AVM genelinde COvid-19 salgınına karşı çalışanları korumaya yönelik alınan tedbirleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Çok iyi	23	5,6
İyi, fakat daha iyi olabilir	127	31,1
Yetersiz	185	45,2
Oldukça kötü	74	18,1
Toplam	409	100

- ii. İşyerleri Yeterli Önlem Alınmadan Açıldı: “Mağazalarda Yeterli Önlem Alınmadan, Temizlikte Yaparım, Dezenfektasyon İşlemi de”

11 Mayıs'tan itibaren AVM'ler açılmaya başladı. Yalnız açılma kararı alındığında, çalışan kesimlerin hem kendi hem de birlikte yaşadıkları hane halkının sağlıklarıyla ilgili kaygılarının olması muhtemeldir. Bu nedenle işe başlama kararının alınması koronavirüs tehlikesine karşı çalışanları ikileme bırakmıştır. İşverenler ilk başlarda tüm işçileri işe çağırılmamışlardır. İşyerini gönüllülerle açmaya çalışan işverenlerin varlığına karşın, işyerine işverenleri tarafından zorunlu çağırıldıklarını ifade edenlerin oranı tablo 18'de görüldüğü gibi %63,5'tir.

Tablo 18: AVM'ler açıldığında, şirketiniz çalışma tercihinizi:

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Bize bıraktı	148	36,5
Zorunlu geleceksiniz dendi	257	63,5
Toplam	405	100

Kronik hastalığı bulunanların çalışmamalarına ilişkin önlemler alınmış gibi görünse de pratikte karşılığını bulduğunu söylemek mümkün değildir. AVM'lerin açılması kararının ardından işverenlerin bir kısmı çalışanlarını zorunlu işe çağırmıştır.

AVM'lerin açılacağını duyduğumda çok korktum ve işe gelmek istemedim. İlk başta “Sadece gönüllüleri çağıracağız” demişlerdi. Ancak AVM'ler açılınca pek kimse gelmek istemeyince zorunlu bizi çağırıldılar. “Ben astım hastasıyım” dedim, ama yine de çağırıldılar. O zamanda korktuk halen de korkuyoruz hasta oluruz diye (Helin).

Burada gelmeyi kabul edenlerin, olası bir gelir kaybında yaşamları derinden etkilenecek işçiler olduğunu söylemek mümkündür. Sermaye burada maliyet ve işçi sağlığı açısından bir tercih yapmış ve sınıfsal tercihi gereği işçilerin sağlığını değil, maliyetlerini kurtarıp sermaye birikimini sürdüreceği yolu seçmiştir. İşçiler işe gelme kararında da hastalık ve yoksulluk tercihi arasında sıkışmışlardır. Zorunlu bir tercihe zorlanan işçiler hasta olmaktan korkmalarına karşın, yakın yoksulluktan⁴ korunmayı seçmişlerdir.

- iii. İşyerlerindeki Temel İşçi Sağlığı ve Güvenliği Önlemleri: Maske, Dezenfektan ve Eldiven

İşçilerin pandemi koşullarında çalışmak zorunda bırakılması, AVM'lerle birlikte elbette AVM'lerdeki mağazalarda alınan tedbirleri de önemli kılmaktadır. Yukarıda AVM'lerde alınan önlemlerin yetersiz olduğu bulgulanmıştır.

AVM'lerin ani bir kararla açılması tartışmalı bir şekilde olmuştur. Bu ani karara karşın AVM'ler açılmadan önce yapılması gereken işlemler ve alınması gereken önlemler vardı. İşyerinin temizlik ve dezenfektasyonunun açılış öncesi yapılmış olması hem çalışanlar hem de müşteriler bakımından önemlidir. Tablo 19'da görüldüğü gibi ankete verilen yanıtların %65,2'si açılış öncesi mağazalarının temizlik ve dezenfektasyon işleminin yapıldığına yönelikken, yanıtların %21,6'sı, diğer bir ifade ile ankete katılanların beşte biri yaklaşık iki ay kapalı kalan mağazalarda var olan iş yükünün yanında bir de mağaza temizliği ve dezenfektasyon işleminin çalışanlara yaptırıldığını belirtmişlerdir.

Tablo 19: İşyeriniz açıldığında temizlik ve dezenfektasyon işlemi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Biz işe başladığımız gün uzmanlar tarafından yapıldı	53	13,2
İşe başladığımız gün biz yaptık	87	21,6
İşe başlamadan önce yapılmıştı.	262	65,2
Toplam	402	100

Mağazaların temizliğinin yaratmış olduğu iş yükü bir yana tozlu ve küflü ortamda koronavirüs dışında farklı kimyasallara maruz kaldıkları görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılmıştır.

Mağazayı açtığımız zaman ürünlerin önemli bir kısmının küflendiğini ve çürüdüğünü gördük. O pis koku içerisinde bu ürünleri hem topladık hem de mağaza içerisinde temizlik yaptık. Neyi soluduğumuzu bilmiyorum ama çok kötü kokuyordu içerisi. AVM'deki diğer arkadaşlarla da görüştük, onların mağazalarında da benzer şeylerle karşılaşmışlar (Aslı).

Aşağıda Tablo 20'de sırasıyla ankete katılanların yaklaşık %33'ü pandemi koşullarını içeren herhangi bir işçi sağlığı ve güvenliği eğitiminin verilmediğini, sadece %20'si risk analizinin yapıldığını, %74'ü de işyerinde alınan ve alınması gereken önlemlere dair fikirlerinin sorulmadığını ve sürece dahil edilmediklerini ifade etmişlerdir. Kişisel koruyucu donanımlarla (KKD) ilgili eğitim verildiğini ifade edenlerin oranı yaklaşık %67'iken, katılımcıların yaklaşık dörtte biri bu yönde bir eğitim almadıklarına dair görüş beyan etmişlerdir.

Tablo 20: İşyerlerindeki işçi sağlığı ve güvenliğine ilişkin temel önlemler

AVM'lerin açılması kararı verildiğinde Covid-19 salgını konulu İşçi Sağlığı ve Güvenliği eğitimi	Sıklık	Yüzdeler (%)
AVM'ler açılmadan önce verildi	215	52,8
AVM'ler açılınca işyerimizde verildi	59	14,5
Herhangi bir eğitim verilmedi	133	32,7
Toplam	407	100
AVM'lerin açılması kararı verildiğinde işyerinizde Covid-19'a yönelik risk analizi yapıldı mı?		
Evet	82	20
Hayır	103	25,1
Bilgim yok	225	54,9
Toplam	410	100
İşyerinizde alınması gereken önlemlerle ilgili sizin fikriniz de soruldu mu?		
Evet	105	25,7
Hayır	304	74,3
Toplam	409	100
İşyerinde dağıtılan KKD'lerle ilgili eğitim verildi mi?		
Evet	274	67,3
Hayır	133	32,7
Toplam	407	100

İşverenlerin işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerini maliyet unsuru olarak gördükleri bilindik bir gerçekliktir. Özellikle pandemi döneminde işyerlerinde işçi sağlığı ve güvenliği ile ilgili eğitimlerin verilmemesi ve risk analizinin yapılmaması işçilerin sağlıklarının hiçe sayıldığını ortaya koymaktadır. İşverenlerin somut önlemler ve eğitimler vermek yerine, sosyal ağ üzerinden birkaç broşür ve duyuru ile görev yerine getirdiği tespit edilmiştir. Mülakat yaptığımız görüşmeciler de temel işçi sağlığı ve güvenliğine dair önlem ve eğitimlerin verilmediğini ifade etmişlerdir:

Pandemi ile ilgili özel bir eğitim verilmedi. Sadece bazı broşürler basmışlar getirip görebileceğimiz ortak alanlara astılar. Bir de telefon uygulamasından yazılı birkaç uyarı mesajı gönderdiler (Baran).

Eğitim falan vermediler. Maskeleri ve dezenfektan verip bunları kullanın dediler (Aslı).

Tüm bu verilerden açılış öncesi yeterli önlemin alınmadığı, gerekli işçi sağlığı ve güvenliği eğitimlerinin verilmemesi, işyerlerinde, işçilerin bir belirsizlik içerisinde çalışmak zorunda bırakıldıkları görülmüştür.

İşyerlerinde/Mağazalarda Alınan Önlemlere Dair Bulgular: Çalışanlar Ağır İş Yükü Altında Eksik Personel ve Yetersiz Önlemlerle Pandemiye Meydan Okuyor

- i. Mağaza İçerisinde Çalışanları Korumaya Dair Ateş Ölçümü Yetersiz, Maske Dağıtımı Yeterli Ancak Maskeler Kullanılsız.

Tablo 21’de ankete katılan işçilerin %61,3’ü işyerlerinde düzenli ateş ölçümü yapıldığını belirtmelerine karşın, yaklaşık beşte ikisi (%38,8’i) ateş ölçümünün düzenli bir şekilde yapılmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 21: İşyerinizde düzenli bir şekilde ateşinizi ölçülüyor mu?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Evet	250	61,3
Hayır	119	29,2
Bazen ölçülüyor	39	9,6
Toplam	408	100,0

AVM’lerdeki ateş ölçümü ile kıyaslandığında işyerlerinde/mağazalarda daha esnek ve yetersiz ölçüm yapıldığı tespit edilmiştir. Ateş ölçümündeki bu olumsuz tabloya karşın katılımcıların maske (%85), dezenfektan (%91), eldiven (%76) gibi kişisel koruyucu donanımlara (KKD) büyük oranda erişebildikleri

aşağıdaki Tablo 22’de görülmektedir. Ancak yine de işçilerin yeterli düzeyde KKD’lere ulaştıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Özellikle bu pandemi koşullarında tek bir işçinin dahi KKD’lere erişememesinin, o işçiyi tüm çalışanlar ve müşteriler için bir tehlike kaynağı haline getirmiş olması olasıdır.

Tablo 22: İşyerimizde ihtiyaç duyulan maske, el dezenfektanı ve eldivene ulaşma durumu

İşyerimizde ihtiyaç duyulan maske yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	21	5,2
Katılmıyorum	20	4,9
Kararsızım	20	4,9
Katılıyorum	136	33,4
Kesinlikle katılıyorum	210	51,6
Toplam	407	100
İşyerimizde ihtiyaç duyulan el dezenfektanı yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz		
Kesinlikle katılmıyorum	12	2,9
Katılmıyorum	14	3,4
Kararsızım	12	2,9
Katılıyorum	147	36,1
Kesinlikle katılıyorum	222	54,5
Toplam	407	100
İşyerimizde ihtiyaç duyulan eldiven yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz		
Kesinlikle katılmıyorum	28	6,9
Katılmıyorum	34	8,4
Kararsızım	35	8,6
Katılıyorum	122	30,0
Kesinlikle katılıyorum	188	46,2
Toplam	407	100

Ne ateş ölçümü ne de KKD’lerin sağlanması gerçek anlamda işçiyi korumak için değil, aksine bir görevin göstermelik yerine getirilmesi için yapıldığı görüşmelerin ifadelerinden anlaşılmaktadır:

AVM girişinde ölçüyorlar, ancak işyerinde ölçüm yapılmıyor. İşe gelirken ateşim olmayabilir, ancak gün içinde yükselmediği ne malum? (Baran).

Maske dağıttılar ama gelen maskeler çok kötü. Ölçüleri çok küçük; ağzınızı kapatsanız burnunuz açıkta kalıyor, burnunuzu kapatsanız ağzınız açıkta kalıyor (Duygu).

Maskeler çok kokuyor, bir de içerisi çok havasız olunca insan bayılacak gibi oluyor (Şahin).

Sonuç olarak işyerlerinde KKD'lerin yeterince karşılanmadığı, karşılananların da kullanışsız olduğu tespit edilmiştir.

ii. Havalandırmasız Ortamda İşçilerin Sadece Fiziki Değil, Ruh Sağlıkları da Tehdit Altında

AVM'lerin istisnalar dışında büyük çoğunluğu kapalı mekanlardır. Bu tip işyerlerinde en önemli konulardan birisi de havalandırma ve klima sistemlerinin varlığı ve işlerliğidir. Diğer yandan literatür kısmında görüldüğü gibi normal zamanlarda özellikle temiz ve hijyenik ortamlar olması tercih edilmelerine olumlu etki etmektedir. Koronavirüs pandemisi sürecinde bu nitelikler daha da önemli bir hale gelmiştir.

İşyerlerinde yeterince temizlik ve havalandırmanın yapılmadığını belirten katılımcıların oranı Tablo 23'te de görüldüğü gibi %44'tür. Kararsızları dışarda bıraktığımızda yanıt veren katılımcıların sadece %35'ine yakını temizlik ve havalandırmanın yeterli yapıldığı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 23: Mağaza içerisinde yeterli düzeyde temizlik ve havalandırma yapıyor

	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	90	22,1
Katılmıyorum	89	21,9
Kararsızım	84	20,6
Katılıyorum	86	21,1
Kesinlikle katılıyorum	58	14,3
Toplam	407	100

AVM mağazaları kapalı işyerleri olmasının en büyük sıkıntılarından birisi havalandırma olarak karşımıza çıkıyor. Gün boyu kapalı ortamda temiz hava ve gün ışığından uzak kalan işçiler pandemi ile birlikte bir de havalandırmanın yetersizliği nedeniyle çeşitli sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Özellikle uzun süreli vardiya değişimi olmadan tam gün çalışan işçilerin en az 8 saat maske ile çalışması onların sadece fiziki değil, ruh sağlıklarını da olumsuz etkilemektedir. Görüşmecilerin bu yöndeki ifadeleri dikkat çekicidir:

Havalandırma büyük sorun zaten normal zamanlarda bile yeterince havalandırma yapılmıyordu, şimdi hem sıcak hem de maske olunca nefes alamıyoruz bayılacak gibi oluyoruz. Ağzımız burnumuz kapalı olunca ateşimiz çıkıyor sanıyoruz. Bu defa da hasta mı olduk diye korkuyoruz (Duygu).

Havalar çok sıcak bir de klimalar da çalışmıyor. 8 saat maske takmak mide bulantısı yapıyor. Baygınlık geçirecek gibi oluyoruz (Elif).

Pandemide kamu otoritelerince alınan önlemlerden birisi de kapalı mekanlarda havalandırma ve klimaların çalıştırılmamasına dairdi. Ancak bu önlem kapalı işyerlerinde uzun süre maskeyle çalışan işçilerin sağlıklarını tehdit eder hale geldiği görülmüştür. Daha önceki kısımda AVM yönetimlerince temizlik ve hijyene dair yeterli önlemlerin alınmadığı görülmüştü. Benzer şekilde mağaza işverenlerinin de bu gerekli önlemleri tam olarak almadıkları tespit edilmiştir.

iii. Kasiyerler Korumasız ve Koronavirüs Bulaşma Tehlikesine Açık Bir Şekilde Çalışmaktadır

Mağaza içerisinde en fazla bulaşın olması muhtemel alanların başında ödeme noktası olan kasalar gelmektedir. Burada tehlikeye maruz kalabilecek çalışanların kasiyerler olduğu açıktır. Mağaza içerisindeki kasalarda pandemiden korunmak için kalkan (Pleksiglas) ve siperlik gibi donanımlar kullanılmaktadır. Tablo 24'te görüldüğü gibi mağaza içerisinde alınması gereken önlemler arasında yer alan kalkan ve siperlik gibi koruyucu donanımların yeterince karşılanmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile kasalarda yeterli ve düzenli koruyucu donanım yerleştirilmediği yönünde görüş bildiren katılımcıların oranı yaklaşık %41'dir.

Tablo 24: Kasa ve kasiyerlere ilişkin önlemler

Kasalarda müşterilerle mesafeyi korumak için kalkan ve siperlik kondu mu?	Sıklık	Yüzdelik (%)
Evet	239	58,7
Hayır	133	32,7
Her kasaya değil	35	8,6
Toplam	407	100
Kasiyerlere siperlik verildi mi?		
Evet	332	81,8
Hayır	64	15,8
Her kasiyere değil	10	2,5
Toplam	406	100
Kasalarda çalışanlara yönelik yeterli önlem alındı		
Kesinlikle katılmıyorum	54	13,3
Katılmıyorum	73	18,0
Kararsızım	90	22,2
Katılıyorum	122	30,0
Kesinlikle katılıyorum	67	16,5
Toplam	406	100

Ankete katılımcıların verdiği yanıtlardan kasa ve kasiyerlere yönelik yeterince önlem alınmadığı görülmektedir. Kasa ve kasiyerlerin yaklaşık üçte biri (%31,3) korumasız ve koronavirüs bulaşma tehlikesine açık bir şekilde çalışmaktadır. Tabloyu farklı bir şekilde değerlendirdiğimizde, katılımcıların yarısından daha azı (%46,6) kasiyerlere yönelik alınan önlemleri yeterli bulmuştur. Müşteriler ve kasiyerler bu noktalarda yakın temas halinde olmaları ihtimalini göz önünde bulundurduğumuzda kasiyerler için yeterli önlemin alınmaması, pandeminin yayılmasına da katkıda bulunması anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile kasaların hem çalışanlar hem de müşteriler için mağaza içindeki en tehlikeli alanlar haline geldiği tespit edilmiştir.

- iv. AVM Çalışanlarına Yönelik Dışsal Tehlike: Müşterilerin Kural Tanımaz Tavrı hem Çalışanların hem de Diğer Müşterilerin Sağlığını Tehdit Ediyor

AVM içerisindeki mağazalarda çalışanlara dair alınması gereken önlemler ve çalışanların uyması gereken kuralların dışında bir de müşterilere yönelik önlemlerin alınması ve onların kurallara uyması bulaşmayı engellemekte kritik öneme sahiptir. Sağlık bakanlığı Covid-19 ile mücadele kapsamında yayımladığı uygulama rehberinde AVM’lerde uyulması gereken kuralları belirlenmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Buna göre mağaza girişlerinde uyarıcı işaretlerin bulunması, mağaza içerisinde 8 metrekareye bir müşteri düşecek şekilde müşteri alınması, sosyal mesafenin korunması ve maske takılması vb. uyulması gereken kurallar olarak sıralanmıştır. Aşağıdaki Tablo 25’te de görüldüğü gibi katılımcıların %37’si işyerinin giriş kapısında alınması gereken önlemlerin alınmadığı ve yaklaşık bir oranda (%35,7) katılımcı da her 8 metre kareye bir müşteri kuralının ihlal edildiği yönünde görüş bildirmişlerdir.

Mağaza içerisinde kalabalığın yaratacağı bulaş etkisini azaltmaya yönelik bu tür önlemlerin her iki mağazadan birisinde alın(a)madığı görülüyor. Mağazalara belli sayıda müşteri alınması istenmesine karşın bunun karşılanması ve takibinin sağlanması başlı başına bir sorun niteliğinde olduğu yapılan görüşmelerden de anlaşılmıştır.

Mağaza içerisinde sınırlı sayıda müşteri olacak deniyor ama ben tek kişi çalışıyorum. Ne girişi kontrol edebiliyorum ne de mağaza içerisindeki müşteri sayısını. “Alamayız” dediğimizde müşteri içeriye kendisini atıyor “bir bakıp çıkacağım” diyor (Helin).

İşveren maliyetlerden kısmak için minimum personelle maksimum verim almaya çalışıyor. Böyle bir durumda kuralların uygulandığını denetlemek ve uygulamak da işçiye kalıyor. Satışa odaklanmış bir işçiye güvenlik gibi özel nitelik gerektiren bir işin yaptırılması işçideki çalışma gerilimini arttırmaktadır.

Tablo 25: Müşterilere dair mağazalarda alınan önlemlerin durumu

Mağaza içerisinde kalabalık oluşmasını engellemek için, dış kapıya içeriye girilmesini engellemek için yeterli önlemler alındı	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	80	19,6
Katılmıyorum	71	17,4
Kararsızım	67	16,4
Katılıyorum	128	31,4
Kesinlikle katılıyorum	62	15,2
Toplam	408	100
Mağaza içerisinde her 8 metre kareye 1 kişi düşecek şekilde müşteri alınıyor		
Kesinlikle katılmıyorum	87	21,3
Katılmıyorum	59	14,4
Kararsızım	77	18,8
Katılıyorum	118	28,9
Kesinlikle katılıyorum	68	16,6
Toplam	409	100

v. Kötü Çalışma Koşullarına Kural Tanımayan Müşteri Şiddeti de Eşlik Ediyor

Ankete katılan yanıtlayıcılara müşterilerin mağaza içerisinde kurallara uyup uymadıklarına yönelik soru, birden fazla seçenek işaretleyebilecekleri şekilde sorulmuştur. Katılımcıların yanıtlarına göre müşterilerin büyük bir oranda sosyal mesafe kuralına uymadıkları (%82,40) aşağıda Tablo 26'da görülmektedir. Genel anlamda da katılımcıların sadece %10'u müşterilerin kurallara uyduklarını ifade etmişlerdir.

YANIT SEÇENEKLERİ	YANITLAR
Kurallara hiç uymuyorlar	48.17% 197
Maske takmıyorlar	67.97% 278
Sosyal mesafe kuralına uymuyorlar	82.40% 337
İçeride yeteri kadar müşteri varken mağazaya girmeye çalışıyorlar	47.92% 196
Kurallara uyuyorlar	10.02% 41
Toplam Yanıtlayan: 409	

Sosyal mesafenin korunması ile birlikte maske takmanın pandemi ile mücadelede en önemli araçlar olduğu bilinmektedir. Anket sonuçlarından da

açıkça görüldüğü gibi müşteriler özellikle bu iki kuralı ihlal etmişlerdir. Tabii ki bu ihlal mağazadaki hem çalışanları hem de diğer müşterileri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu kural tanımazlığın toplumsal etkisi Covid-19 vaka sayısının her geçen gün artmasında açık bir şekilde görülmektedir. Görüşmeciler de müşterilerin bu tutumlarını dile getirmişlerdir:

Müşteriler kurallara uymuyor. Kabinlerde maske çıkarmamaları gerekiyor ama dinleyen kim? Havalandırma olmadığı için bir de içerde terliyorlar, her yere dokunuyorlar. Kabin kullanımını yasaklanmalı (Duygu).

Sosyal mesafe büyük problem. Daha önce "tadilat yapmayacaksınız" diyen firma şimdi tersini söyledi. Müşteriler de hiç düşünmeden tadilat yaptırıyor. Müşteriden ölçü almak için bırakın sosyal mesafeyi, müşteriye dokunuyorum. Böyle sosyal mesafe mi korunur? (Helin).

Kabin kullanımını ve alınan ürüne tadilat yapılması alınması gereken güvenlik önlemleri ile ters düşmektedir. Diğer bir ifade ile müşterilere hizmet vermek adına işyerindeki uygulamalar da birer tehlike kaynağına dönüşmüş durumdadır. Daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi bu kabinlerin dezenfekte edilmesi, havalandırılması vb. işlerin yapılması ilave personel gerektirirken, tersine eksik personelle çalışan işçilere ek iş yüklenildiği görülmüştür.

vi. Kurallara Uymayan Müşterilerin Uyarılması Görevi de Çalışanlara Yüklendi

Aşağıdaki Tablo 27'de görüldüğü gibi kurallara uymayan müşterilerin uyarıldığını ifade eden katılımcıların oranı %88,8'dir. Diğer bir ifade ile mağazaların %10'unda müşteriler uyarılmadığı için açık bir tehlike olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir veri olarak, kurallara uymayan müşterilerin çalışanlar tarafından uyarıldığını belirten katılımcıların oranı da %63,9'dur.

Yukarıda daha önce de görüldüğü gibi katılımcıların %90'ı müşterilerin en az bir kuralı ihlal ettiğine yönelik görüş bildirmişlerdi. Bu veriyi dikkate aldığımızda işyerinde müşterilerin uyarılmasının ayrı bir sorun alanı oluşturduğu tespitinde bulunabiliriz. Diğer yandan işçilerin müşterileri uyarmasının onlara ek bir iş yükü daha getirdiği görüşmecilerin ifadelerine de yansımıştır:

Müşteriler sosyal mesafe kuralına uymuyor bir de maske takmıyor. Diyarbakır'da maske büyük bir sorun oldu. Kendi işimizin dışında bir de bununla uğraşyoruz. İlk uyarıyı biz çalışanlar yapıyoruz. Eğer müşteri buna uymazsa, ikinci uyarı güvenlik tarafından yapılıyor (Baran).

Tablo 27: Mağaza içi kurallara uymayan müşterilerin uyarılması durumu

Mağaza içi kurallara uymayan müşteriler uyarılıyor mu?	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Evet	364	88,8
Hayır	46	11,2
Toplam	410	100
Mağaza içi kurallara uymayan müşteriler uyarılıyorsa, kim uyarıyor?		
Güvenlik görevlileri uyarıyor	86	21
Çalışanlar uyarıyor	261	63,9
Mağaza yöneticisi uyarıyor	39	9,5
Uyarı yapılmıyor	23	5,6
Toplam	409	100

Diğer yandan sendikalı ve sendikasız işyerleri bağlamında incelediğimizde, sendikalı işyerlerinde uyarıların çalışanlar tarafından yapıldığını ifade edenlerin oranı belirgin bir şekilde düşmektedir: %37,6. Sendikalı işyerlerinde uyarı işinin güvenlik tarafından yapıldığını ifade edenlerin oranı ise %51,2'dir. Buradan da sendikaların işyerlerindeki çalışma düzeninin belirlenmesinde etkin olduklarını söylemek mümkündür.

Müşterilerin çalışanlara karşı davranışlarının iyi olmadığı aşağıdaki Tablo 28'de görülmektedir. Katılımcıların %47,1'i, diğer bir ifade ile yaklaşık yarısı, müşterilerin çalışanlara kötü davrandıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 28: Müşterilerin çalışanlara karşı davranışı nasıl?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Çok iyi	14	3,4
İyi	203	49,5
Kötü	137	33,4
Oldukça kötü	56	13,7
Toplam	410	100

Daha önce de gördüğümüz gibi müşteriler en çok sosyal mesafe ve maske takma kuralını ihlal ettiklerin için, bu konularda uyarılıyorlar. Bu uyarıların bazen müşteriler tarafından tepkiyle karşılanması işyerinde bir gerilim yaratıyor. Ve işçi,

içinde olmaması gereken bir gerilimin tarafı oluyor. Sonucunda da ek iş yükü ile birlikte çoğu zaman işverenlerin sözlü şiddetine maruz kaldığı görüşmecilerin ifadelerinden tespit edilmiştir:

Geçenlerde mağaza bir müşteriyi maske takması için uyardım, takmadı ve tepki gösterdi. Güvenlik de geldi, o da uyardı, müşteri bağırmaya başladı, mağaza güvenliği baş edemeyince, artık polis çağrıldı ve polis eşliğinde müşteri mağazadan çıkarıldı. Müşterilerin bize karşı davranışı genelde kötü (Mert).

Müşterilere mağazada uyulması gereken kurallar hakkında bilgi veriyoruz. Geçenlerde bir ürün sattığımız müşteri, ürünü giyip AVM’de dolaştıktan sonra “bu bana yakışmıyor” diyerek geri vermek istedi. Kuralları anlattım, tartışma çıktı. Ama o alıp üstünden çıkardığı ürünü üstüme attı ve hakaretler etmeye başladı. Sonra da beğendiği bir ürünü ödeme yapmadan alıp mağazadan çıktı. Bir de karakolluk olduk; gece bir vakte kadar karakolda ifade verdim. Bebeğim var, psikolojim bozuldu (Zeynep).

vii. Çalışanlar İşyerlerinde Kendilerini Yeterince Güvende Hissetmiyorlar ve En Çok Müşterilerden Çekiniyorlar

Aşağıda Tablo 29’da çalışanların %72’sinin bulaşma risk kaynağı olarak müşterileri işaret ettikleri görülüyor. Yukarıda da sıklıkla müşterilerin kurallara uymadıklarını ifade etmiştik. Bunun soruncunda da işçiler virüsün bulaşma kaynağı olarak müşterileri göstermeleri şaşırtıcı olmasa gerek.

Tablo 29: Covid-19’u size bulaştırma riski açısından, en çok kimden çekiniyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdelerik (%)
İş arkadaşlarımdan	18	4,4
AVM’deki diğer çalışanlardan	15	3,7
Müşterilerden	296	72,2
Toplu taşıma ile işe gelip giderken	81	19,8
Toplam	410	100

Görüşmecilerin ifadeleri de anket verilerini doğrular şekilde bulaşın müşteriler yoluyla gerçekleştiği yönündedir:

Müşteriler hiçbir kurala uymuyorlar. Sürekli bizim dibimize girip bir şey soruyorlar. AVM’ye girerken sadece ateş ölçülüyor, ama taşıyıcı olup olmadığını bilmiyoruz ki... AVM’lerde çalışanlarda Korona çıkanların sayısı artıyor. Bence müşteriler getirip bize bulaştırıp gidiyor (Gözde).

Müşteriye “maskenizi takabilir misiniz” dedim; “elimde kahvem var, onu içiyorum görmüyor musun?” diye yanıt vererek kahvesini içmeye devam etti (Helin).

Koronavirüsün müşteriler tarafından çalışanlara bulaştırıldığı işçiler arasında genel kabul görmekle birlikte çalışanlar arasında asıl bulaşın, iş arkadaşları arasında olduğuna dair aşağıdaki ifade dikkat çekicidir:

Arkadaşlarımız virüsü müşterilerden kaptı ama içimizdeki asıl yayılmayı hızlandıran kendi arkadaşlarımız. Diğer bir marka mağazada bir arkadaşım oldu, bir hafta içinde sayı 10'a çıktı (Baran).

Diğer bir bulaşma kaynağı olarak da toplu taşıma gösterilmiştir. Toplu taşımada sosyal mesafe kuralına ne kadar uyulabileceği elbette bir soru işaretidir. AVM’lerde çalışan genç düşük gelirli çalışanların özel araç edinme ve onunla korunaklı bir şekilde işe gidip gelmeleri pek olası görünmüyor.

viii. Alınmayan Önlemler, İşçiler Arasında Artan Vakalar

Covid-19 koşullarında işyerlerinde genel anlamda alınan önlemler değerlendirildiğinde Tablo 30’a göre katılımcıların yaklaşık %45’i alınan önlemleri yetersiz bulmuştur. Bu yetersizliğin anlamı işçilerin pandemi koşullarında sağlıkları üzerinden sömürülmesidir. Yukarıda analiz etmiş olduğumuz diğer önlemlere dair benzer şekilde bir sonuç ortaya çıkmıştır. Diğer önlemlerin yetersizliğinin yansımaları bu değerlendirmede bulmak mümkündür.

Tablo 30: İşyerinizin açılmasından sonra işyerinizde Covid-19 salgınına karşı çalışanları korumaya yönelik alınan tedbirleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Çok iyi	75	18,4
İyi, fakat daha iyi olabilir	151	37,1
Yetersiz	133	32,7
Oldukça kötü	48	11,8
Toplam	407	100

Sendikalı ve toplu iş sözleşmeli işyeri ile sendikasız işyeri bağlamında işyerinde alınan önlemlere dair çapraz tablo incelemesi yapıldığında, toplu iş sözleşmeli sendikalı işyerindeki önlemleri yeterli bulan işçilerin oranı %71,1, yetersiz bulan işçilerin oranı %28,9’dur. Buna karşın sendikasız işyerlerinde alınan önlemleri yeterli bulan işçilerin oranı %49,5, yetersiz bulan işçilerin oranı ise %50,5’tir. Bu veriden hareketle alınan önlemler ile iş yerinde toplu iş sözleşmesinin

varlığı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İşyerindeki iş yükünün artmasına dair sendikanın olumlu etkisine de atıfla genel anlamda sendikaların işyerinde çalışma düzenini denetleyici ve işçiyi kollayıcı bir etki yaptığı sonucuna varılabilir. Aşağıda verilmiş olan Tablo 31'e göre anketimize katılan işçilerden koronavirüse yakalananların oranı %1,5 olsa da işyerindeki çalışma arkadaşları arasında koronavirüse yakalananların olduğunu ifade eden katılımcıların oranı % 20,3'tür.

Tablo 31: Size Covid-19 teşhisi konup, tedavi gördünüz mü?

Covid-19 Tedavisi gördünüz mü?	Sıklık	Yüzdelik (%)
Evet	6	1,5
Hayır	403	98,5
Toplam	409	100
İşyerinizde çalışanlardan birisine Covid-19 teşhisi kondu mu?		
Evet	83	20,3
Hayır	222	54,4
Bilgim yok	103	25,2
Toplam	408	100

Daha önce de ifade edildiği gibi katılımcıların yaklaşık %45'i işyerlerinde alınan önlemleri yetersiz bulmuştu. Çalışanların yaklaşık beşte birinin koronavirüse yakalanmış olmasının yetersiz önlemlerin doğrudan bir sonucu olduğu açıktır. Diğer bir ifade ile yeterli önlemin alınmaması çalışanları koronavirüse karşı savunmasız bırakmıştır. İşveren ve işveren vekillerinin işin ciddiyetini tam kavrayamadıkları işyerinde yaptıkları uygulamalardan görülmüştür. Testi pozitif çıkan işçiler bir yandan yöneticisini ikna etmek zorunda kalırken, bir yandan da geleceği ile ilgili korku yaşamaktadırlar. Hasta olduğu tespit edilen işçi ile temasta olanların ise çalıştırılmaya devam ettirildiği ve genel anlamda toplum sağlığını tehlikeye düşürücü uygulamalar yapıldığı görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılmaktadır:

Mağazamızda arkadaşımız kendisini kötü hissettiğini mağaza yöneticimize ilettiler ve test yaptırmak istediğini söyledi; ancak yöneticimiz kendisine "bir şeyin yok, hemen panikleme, çalışmaya devam edin" dedi. Arkadaşımız kendi imkanları ile gidip test yaptı ve pozitif çıktı. O'nu eve gönderdiler ama bize hiçbir işlem yapmadan çalıştırmaya devam ettirdiler (Elif).

Arkadaşımız işyeri hekimine göründü boğaz ağrısı ve halsizlik şikâyeti ile. İşyeri hekimi “bir şeyin yok çalışmaya devam edebilirsin, sizin gibi her hastayım diyeni dikkate alsaydık mağazada çalıştıracak adam kalmazdı” diyerek geri göndermiş. Arkadaşımız test yaptırıyor ve 3 gün sonra pozitif çıkıyor. Bu 3 gün boyunca hem biz hem de gelen müşterilerin hayatı tehlikeye atılmış oldu (Ahmet).

Koronavirüse yakalanma ile sendikalı ve sendikasız işyerleri değişkenleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için çapraz tablo incelemesi yapıldığında, işyerindeki koronavirüs vakasının varlığına dair ‘Evet’ ya da ‘Hayır’ı işaretleyenler arasında sendikalı ve sendikasız iş yerleri bağlamında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Fakat bilgisinin olmadığını ifade edenler arasında ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Sendikalı işyerinde bu yönde bir bilgisinin olmadığını ifade edenlerin oranı %16,3, sendikasız işyerlerinde ise bu oran %28,5’tir. Buradan da sendikalı işyerlerinde iletişim kanallarının daha açık olduğunu ifade etmek mümkündür.

ix. Çalışanlar İşyerinde Güvende Hissetmiyor

Aşağıdaki Tablo 32’de işçilerin kendilerini güvende hissetmedikleri açıkça görülmektedir. İşyerinde kendisini güvende hissetmeyenlerin oranı yüzde 52,4’tür. Diğer bir ifade ile her iki kişiden birisi güvensiz bir ortamda çalıştığını düşünüyor. Kararsızları da çıkardığımızda kendisini güvende hissedendenlerin oranı sadece yüzde 21,1’dir.

Tablo 32: Çalıştığım işyerinde kendimi güvende hissediyorum

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	116	28,4
Katılmıyorum	98	24
Kararsızım	108	26,5
Katılıyorum	56	13,7
Kesinlikle katılıyorum	30	7,4
Toplam	408	100

Sendikalı ve sendikasız işyerleri bağlamında karşılaştığımızda aralarında çok da bir fark olmadığı görüldü. Sendikalı işyerinde kendisini güvende hissedenden katılımcıların oranı %25, sendikasız işyerlerinde ise %20’dir. Sonuç olarak sendikalı ya da sendikasız işyeri olması, işçilerin kendilerini güvende hissetmelerinde pek de etkili olmadığı görülüyor. Burada sendikaların da etkisiz olması gibi bir sonuç çıkarılmasından çok, pandeminin yayılmasının önüne geçilecek önlemlerin alın(a)mayışı ve genel toplumsal bir güvensizliğin bir yansıması niteliğinde okumak gerekir.

Çalışma Koşullarına Dair Bulgular

i. Salgının Çalışanların İş Yüklerini Daha da Arttırmıştır

AVM'lerin açılması ile birlikte tüketicilerin mağazalara gitmeleri yavaş yavaş artmaya başladı. Ancak tam anlamı ile eskisi kadar müşteri barındırdıklarını söylemek mümkün değil. Buna karşın mağazalarda çalışan işçilerin iş yükünün arttığını görüyoruz. Bunun nedenlerini daha önceki farklı kısımlarda ifade etmiştik: Birincisi tüm personelin işe başlatılmaması, ikincisi, belki de en önemlisi, işçilerin kabin temizliği ve havalandırılması, tadilat için ölçü alınması, kurallara uymayan müşterilerin uyarılması, gerektiğinde temizlik işlerinin yapılması vb. gibi görev ve sorumlulukları dışında yeni işler tanımlanarak çalıştırılmasıdır.

AVM'lerin açılması ile birlikte iş yüklerinin arttığını ifade edenlerin oranı Tablo 33'te de görüldüğü gibi yaklaşık %76'dır. Farklı bir şekilde bakmak gerekirse iş yükünün artmadığını ifade edenlerin oranı sadece %14,8'dir.

Tablo 33: AVM'ler açıldıktan sonra iş yükümüz önceki döneme göre daha da arttı.

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	20	4,9
Katılmıyorum	40	9,9
Kararsızım	39	9,6
Katılıyorum	107	26,4
Kesinlikle katılıyorum	200	49,3
Toplam	406	100

Ayrıca hem koronavirüs hem de işyerindeki ağır iş yükü nedeniyle, her ne kadar bu süreçte kanunen istisnalar dışında işten çıkarmak yasaklanmış olsa da işten ayrılmaların olması ve yerlerine yenilerinin alınmamasının çalışma koşullarını daha da ağırlaştırdığı görüşmeciler tarafından da dile getirilmiştir:

İş yükümüz, satış hacimlerine baktığınızda düşmüş gibi görünüyor. Hâlbuki durum böyle değil, çalışanların bir kısmı kısa çalışma ödeneği kapsamında evde bir kısmı da ücretsiz izinde. 8 yerine 4 kişi ile yedi günü döndürmeye çalışıyoruz. Bunların 3'ü part-time olunca işleri yetiştirmek için koşturur gibi çalışıyoruz (Helin).

Yaptığımız kendi işimizin dışına çıktı; müşterilerin sağlığı ve güvenliği için kabinlerin sürekli temizliği ve havalandırılmasına yetişemiyoruz. Bir de eksik kadroyla çalışıyoruz (Mahmut).

İşyerindeki iş yükünün artması bir yandan da korona tehlikesi... Arkadaşlarımızın bazıları işi bıraktı gitti. Onlar gidince yenisi gelmeyince bizim iş yükümüz daha da arttı (Ahmet).

İş yükünün artması ile sendika ve toplu iş sözleşmeli işyeri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için, çapraz tablo incelemesi yapıldığında, sendikalı işyerlerinde iş yükünün arttığını ifade edenlerin oranı yaklaşık %85 iken, sendikasız işyerlerinde iş yükünün arttığını ifade edenlerin oranı %72 çıkmıştır. Benzer ilişki mola sürelerini düzenli kullanmaya bağlamında incelendiğinde, sendika ve toplu iş sözleşmeli işyerinde mola sürelerini düzenli kullanabildiklerini ifade edenlerin oranı %50,4'iken, sendikasız işyerlerinde bu oran %59,6 düzeyindedir.

Tablo 34'te görüldüğü gibi artan iş yüküne karşın, katılımcıların yaklaşık üçte biri (%32,4), molalarını da düzenli bir şekilde kullanamadıkları yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 34: Mola sürelerimiz yeterli ve düzenli kullanabiliyoruz

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	59	14,5
Katılmıyorum	73	17,9
Kararsızım	46	11,3
Katılıyorum	147	36,1
Kesinlikle katılıyorum	82	20,1
Toplam	407	100

İş yükünün artmasına karşın eksik kadro ile çalışan işçiler hakları olan mola sürelerini de yeterince kullanamadıkları için dinlenememektedirler. Böylesi yoğun bir çalışma temposuna dayanamayan ya da katlanmak istemeyen işçilerin, tüm haklarından vaz geçerek, işten ayrıldıkları tespit edilmiştir.

Katılımcıların verdiği yanıtlardan sendikalı işyerinde pandemi döneminde iş yükünün azalma eğilimi değil, artma eğilimi gösterdiği; mola sürelerinin düzenli kullanılma eğiliminin beklentinin aksine, sendikasız işyerlerinde daha yüksek olduğu görülmüştür. Daha önceki kısımda sendikaların çalışanlar açısından daha elverişli koşullar sağladığına dair bulgu paylaşılmıştı. İlk bakışta bir çelişki varmış gibi görülebilir. Ancak bu veriyi yorumlarken, sendikasız işyerlerindeki ağır iş yükünün ve yetersiz mola sürelerinin normal olarak kabul edilip içselleştirilmesinin ve pandemi koşullarında bu çalışma biçiminin devam ettiğini de akılda tutmak gerekir. Bu bulguları aslında sendikalı işçilerin işyerlerinde sendikalarından daha çok şey bekledikleri; ancak bu beklentilerinin tam olarak karşılanmadığı şeklinde de değerlendirmek mümkündür. Diğer yandan sendikaları aklamak gibi bir niyetimizin de olmadığını da açıkça belirtmek isteriz. Bulguyu Sendikaların toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işyerlerindeki çalışma koşullarının düzenlenmesi ve denetlenmesi noktasında yetersiz

kaldığı ve pandemi koşullarına kendilerinden beklendiği kadar yeterince cevap veremediği şeklinde okumak da mümkündür.

ii. İşçiler Riskli Ortamda Çalışmalarına Karşın Bu Emeklerinin Karşılığını Alamamaktadırlar

Sağlıklarını riske atarak çalışmaya devam eden işçilerin hem pandemi koşulları hem de artan iş yüküne karşı ek bir ücret ve benzeri menfaat alamadıkları aşağıdaki Tablo 35'te görülmektedir. Salgının risklerine rağmen çalışmaya devam eden ve ankete katılan işçilerden farklı niteliklerde de olsa ek bir fayda elde edenlerin oranı sadece %21,2'dir. Hiçbir ek katkı alamayanların oranı ise %78,8'dir.

Tablo 35: Riskli salgın sürecinde çalıştığımız için işverenimiz aşağıdaki hangi uygulamayı hayata geçirdi?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Zamli ücret	7	1,7
Çalışanlara ek indirim	5	1,2
Daha az süre çalışmaya karşın tam ücret	57	14,0
Ek izin	17	4,2
Hiçbiri	320	78,8
Toplam	406	100

Pandemi sürecinde işyerlerinde çalışanlara ek ücret ya da zamli ücret verilmediği buna karşın bazı firmaların farklı uygulamaları olduğu görülmüştür. Dikkati çeken ise görüşmecilerin dile getirdiği gibi pandeminin başlarında yürürlüğe sokulan bazı iyi uygulamaların zaman geçtikçe ortadan kalkmış olmasıdır:

İşyerimizde şimdi pandemi sürecinde çalışanlara sadece günlük 1,5 litre su tanımlanıyor. Daha önce C vitamini desteği sağlamak için kivi gibi meyvelerle birlikte dayanıklılığımızı arttırsın diye, Supradyn diye bir enerji maddesi tanımlamışlardı ve bir ay falan sürdü; sonra onu da kaldırdılar (Baran).

Bırakın ek bir ücret ya da izin vermeyi, kısa çalışma ödeneğinin üzerini tamamlayan şirket, bunu avans olarak verdiğini söyleyip, çalışanların maaşlarından parça parça kesti (Duygu).

Tekrar etmek gerekirse, ifadelerden, işverenlerin pandeminin maliyet yükünü işçilerin sırtına yüklediği açıkça görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada AVM çalışanlarına dair alınan önlemlerin düzeyi ve çalışma koşullarına ilişkin bir alan çalışması yapılmıştır. Çalışmamızda elde edilen bulgulardan AVM'lerin yeterince önlem alınmadan ekonomik kaygılarla ve egemen sınıfların istemleri doğrultusunda alınan bir kararla açıldıkları anlaşılmaktadır. AVM'lerdeki göstermelik önlemler mağazalarda yetersizliklerle birleşince işçiler pandeminin karşısında korumasız ve savunmasız kalmışlardır.

AVM'ler gibi işyerlerinde de alınan genel önlemlerin yetersiz olduğu görülmüştür. İşyerleri bağlamında değerlendirdiğimizde sendikali işyerlerinde alınan önlemlerin daha iyi olduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan yetersiz önlemlerle birlikte eksik personelle çalışmak hem iş yüklerini arttırmış hem de dinlenme vakitleri olan mola sürelerini kullanmalarını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. İş yükünün arttığını ve mola sürelerinin kısıtlandığını ifade edenlerin sendikali işyerlerinde daha fazla olması dikkat çekici bir bulgudur.

Diğer yandan yoğun çalışma temposu ile birlikte işveren ve işveren vekillerinin çalışma baskısı artmış, buna karşın işçilerin gelirlerinde artış değil, kayıplar yaşanmıştır.

Elde edilen bulgulardan koronavirüse yakalanan işçilerin azımsanmayacak bir oranda oldukları, bunun da hem AVM'deki yayılıma hem de aileleri üzerinden toplumsal yayılıma etki etmiş olması olasıdır. Ancak diğer bulaş yolları dikkate alındığında AVM'lerin açılmasının hastalığın hızla yayılmasında ne kadar etkili olduğunu söyleyebilmek ne yazık ki mümkün değildir.

Covid-19 pandemisi tüm dünyayı etkisi altına alırken, en çok da emekçi kitleleri etkilemiştir. Her kesimin aynı oranda etkilendiğini söylemek elbette mümkün değildir. Pandemi emekçi kitleleri sadece sağlıkları üzerinden değil, gelirleri üzerinden de tehdit etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Salgın sürecinde çalışmak zorunda olmayan kesimler evde ve izole bir süreç geçirirken, emekçi kitleler çalışmak zorunda kalmış ya da bırakılmışlardır. Tüm halk için sokağa çıkma yasağı ve izolasyon önlemleri yürürlüğe sokulduğunda bile emekçi kitlelerin evde kalması değil, çalışması zorunlu görülmüştür. Özellikle özel sektörde istisnai olarak AVM'lerin kapanmasıyla birlikte bu mekanlarda çalışan işçiler evde izole kalabilmişlerdir. Ancak ilk normalleşme sürecinin sahaya sürülen grubu da AVM çalışanları olmuştur.

Sonuç olarak krizin kaynağı ne olursa olsun tüm krizler aslında sınıfsal bir görünüm sergilemekte ve krizlerin faturası emeği ile geçinen sınıflara kesilmektedir. Covid-19 pandemisi herkese eşit davranabilir; ancak hakim

ekonomik, sosyal yapılar ve bu yapıların karar alıcıları pandemiden kimin etkileneceğini tespit etmektedirler. Emegi ile geçinen kitlelerin kendilerini izole edecek gelir ve güvenceleri olmadığı sürece bu tür krizlerin hedefi ve mağduru olmaktan kurtulamayacakları kesin.

Pandemi sürecinde emegi ile geçinen kitleler hem ulusal hem de uluslararası sermayenin can damarı niteliğindeki AVM'lerde güvencesiz bir şekilde çalışmaktadır. Giriş kısmında belirtmiş olduğumuz neoliberal ekonomi ve endüstri ilişkilerin temellendirildiği sosyal diyalog söylemi dahi egemen sınıf ve siyasi iktidarlarca devre dışı bırakılmıştır. Alınan kararlarda işçi sınıfı ve örgütlerine danışılmadan alınmış olması bunun en büyük göstergesidir. Ekonomik ve toplumsal ilişkilerin tarihsel bağlamından koparmadan, emek sermaye arasındaki mücadelenin çatışma temelli olduğu pandemi krizinde acı tecrübelerle yeniden doğrulanmaktadır.

Sonnotlar

¹ Bu sayıya AVM'lerde kiracı olan perakende mağazalarında çalışanlarla birlikte AVM yönetimlerine bağlı çalışan işçiler de dahildir. Bu sayı Alışveriş Merkezleri ve Yatırımcıları Derneği'nden e-posta yolu ile elde edilmiştir.

² TÜİK Haziran 2020 verilerine göre Mevsim etkisinden arındırılmamış iş gücü istatistiklerine göre kadınların istihdam oranı %29,7'dir (TÜİK, 2020).

³ Bu çalışma yapıldığı tarihlerde net asgari ücret 2324 TL'dir.

⁴ 'Yakın yoksulluk' kavramı, geliri sadece çalıştığı/yaptığı işe bağlı olanların, diğer bir ifade ile tek gelir kaynağına sahip olanların bu gelirini kaybettiklerinde yoksul duruma düşme olasılıklarının yüksekliğini; 'Uzak yoksulluk' kavramı ile de birden çok gelir kaynağına sahip olanların yoksul duruma düşme olasılıklarının düşükliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

Kaynakça

Balbay M (2020). Önce AVM'ler açıldı... Sonra Camiiler... Ya Okullar. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mustafa-balbay/onca-avmler-acildi-sonra-camiiler-ya-okullar-1760778>. Son erişim tarihi, 25/08/2020.

Başçı E (2018). *AVM'lerdeki Satış Görevlilerinin Çalışma Koşulları ve Deneyimleri: İzmir'de Sosyolojik Bir Saha Araştırması*. (Basılmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Başçı E (2019). Modern Agoralarda Esnek Çalışma: Sosyolojik Bir Saha Araştırması. *IJEASS* Haziran/June 2(1), 1-20.

490 Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Başol O ve Saruhan O (2018). Alışveriş Merkezi Çalışanlarının Çalışma Koşullarının İnsan Onuruna Yakışır İş Bağlamında Değerlendirilmesi: Nitel Bir İnceleme, KOSBED, 2018-36, 127-147, https://www.researchgate.net/publication/330281413_Alisveris_Merkezi_Calisanlarinin_Calisma_Kosullarinin_Insan_Onuruna_Yakisir_Is_Baglaminda_Değerlendirilmesi_Nitel_Bir_Inceleme Son erişim tarihi, 22/07/2020

Baudrillard J (2008). *Tüketim Toplumu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bilir Z E (2018). Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara'daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri, *Emek Araştırma Dergisi*, 2008/1, 19-47.

BİSAM (2020). COVID-19 Sürecinde Gelir Kaybı ve Borçluluk Araştırması, <https://www.birlesikmetal.org/index.php/tr/guncel/basin-aciklamasi/1486-bisam05>. Son erişim tarihi: 28/08/2020.

Bosh G ve Lehndorff S (2005). Introduction: Service Economies: High Road or Low Road, İçinde G Bosh ve S Lehnderhoff (der), *Working In The Service Sector: A Tale From Different Worlds*, New York.

Braverman H (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çev. Ç. Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.

Cheprasov A (2020). *Emotional Labor: Arlie Hochschild's Definition & Theories*, <https://study.com/academy/lesson/emotional-labor-arlie-hochschilds-definition-theories.html>. Son erişim tarihi, 12/11/2020.

Cindoğlu D ve Durakbaşa A (1996). *İşyerlerinde Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık ve İşverenlerin Kadın Çalışanlarına Karşı Tutumu: Büro ve Mağaza çalışanlarına Derinlemesine Bir Bahis (Discrimination at the Workplace: An In-depth Approach to Women Clerical and Sales Workers)*, project report, Ankara: Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.

Çakır M (2020). Salgının Yükselişe Geçmesiyle Ocaklarda da Vaka Sayısı Artıyor, Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/salginin-yukselise-gecmesiyle-ocaklarda-da-vaka-sayisi-artiyor-1760760>. Son erişim tarihi 25/08/2020.

DİSKAR (2020). COVID-19 İşçileri Nasıl Etkiledi? Salgının Çalışma Yaşamına Etkileri DISK Üyesi İşçilere Yönelik Alan Araştırması Sonuçları, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/07/DISK-COVID-19-Alan-Arast%C4%B1rmas%C4%B1-Rapor-8-7-2020.pdf>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Durakbaşa A ve Cindoğlu D (2002). Encounters at the Counter: Gender and the Shopping Experience, İçinde D Kandiyoti ve A Saktanber (der), *Fragments of Culture*, 73-89, http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/51215/Encounters_at_the_counter_gender_and_the_shopping_experience.pdf?sequence=1. Son erişim tarihi, 24/08/2020.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Erkip F (2005). The Rise Of The Shopping Mall In Turkey: The Use and Appeal Of A Mall In Ankara, <http://yoksis.bilkent.edu.tr/pdf/files/10.1016-j.cities.2004.10.001.pdf>. Son erişim tarihi, 10/08/2020.

Ersoy B (2018). AVM'nin Büyüsü, <https://bilalersoym.com/psikanaliz/avmnin-buyusu/>. Son erişim tarihi, 10/10/2020.

Giaccenno M ve Di Nunzio D (2012). Working Conditions In Retail Sector, Eurofound, https://www.researchgate.net/publication/331176134_Working_conditions_in_the_retail_sector. Son erişim tarihi, 24/08/2020.

Gumpert G ve Susan j Drucker (1997). *Voices in the Street: Explorations in Gender, Media, and Public Space*, New York: Hampton Press,

H&M (2018), Hennes & Mauritz: Monki HQ is Now LGBTQ Certified!, <https://www.marketscreener.com/quote/stock/HENNES-MAURITZ-AB-6491104/news/Hennes-Mauritz-Monki-HQ-is-now-LGBTQ-certified-26833022/>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Hochschild A R (1983). *The Managed Heart*, Berkeley: University of California Press,

Inditex (2020). Equality and Diversity, <https://www.inditex.com/our-commitment-to-people/our-employees/equality-diversity>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

ITUC (2020). ITUC Global Covid-19 Survey: Support For Government Action Falls As Global Jobs Crisis Takes Hold, <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-covid-19-survey-25may?lang=en>. Son erişim tarihi, 10/07/2020.

Karadoğan E (2020) Salgın Koşullarında Market İşçilerinin Sağlığı ve Güvenliği: Karşılaştırmalı Bir Çalışma, *Çalışma Ortamı Dergisi*, 164, 28-32

Mandate (2020) Retail Workers Say Employers Can Do More To Protect Staff And Customers From COVID-19, <https://mandate.ie/2020/04/retail-workers-say-employers-can-do-more-to-protect-staff-and-customers-from-covid-19/?fbclid=IwAR1qqevjznQ5XNg9IjO2qHhIK87O4aLxwtvtSBTTqgygIVZ5noJjAjk29k>. Son erişim tarihi, 20/07/2020.

Özkaplan N Öztan E P ve Ruben E (2020). *AVM'lerin Yorgun Gençleri*, İstanbul: SAV.

Özüğurlu M (2009). Taşeronlaşma, Güvencesiz İstihdam ya da 'Hayatta Dikiz Tutturamama' Halleri Üzerine, *Memleket Siyaset Yönetimi*, 2009/9, 122-128

Özüğurlu M (2020). Koronavirüs Salgınında Sermaye Refleksi. BirGün. https://www.birgun.net/haber/koronavirus-salgininda-sermaye-refleksi-312594?fbclid=IwAR36HZz2V64ZVvqnZJkC6IPefwnDrS9Rd_E1vURHMjP_akmaRgKGKeWixlg, Son erişim tarihi, 25/08/2020.

Ritzer G ve Jurgenson N (2010). Production, Consumption, Prosumption The nature of capitalism in the age of the digital 'prosumer'. *Journal of Consumer Culture*, 10(1), 13–36, https://www.csub.edu/~ecarter2/CSUB%20F18/Production_Consumption_Prosumption.pdf. Son erişim tarihi, 10/09/2020.

Sağlık Bakanlığı (2020). COVID-19 Salgınında İş Yerlerinin Alması Gereken Önlemler, https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/37675/0/covid-19avmlerdeisyerlerinininalmasigerekenonlemlerafis50x70pdf.pdf?_tag1=697EC8CA255809F72A0B367919F130E75C3D222B. Son erişim tarihi, 08/09/2020.

TÜİK (2020). İşgücü İstatistikleri, Haziran 2020, <http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=33790>. Son erişim tarihi, 07/07/2020.

USDAW (2020). The Impact of Coronavirüs On Workforce. <https://www.usdaw.org.uk/CMSPages/GetFile.aspx?guid=575d4419-a739-432b-ab54-10e84ad56e26>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Ünsever A (2014). *Class Experiences Of Shopping Mall Workers In Ankara*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: ODTÜ.

www.ayd.org.tr (2020). Alışveriş Merkezleri, <http://www.ayd.org.tr/alisveris-merkezleri>. Son erişim tarihi, 14/08/2020.

[www.touropia.com](https://www.touropia.com/largest-malls-in-the-world/) (2020). 10 Largest Mall in The World, <https://www.touropia.com/largest-malls-in-the-world/>. Son erişim tarihi, 23/07/2020.